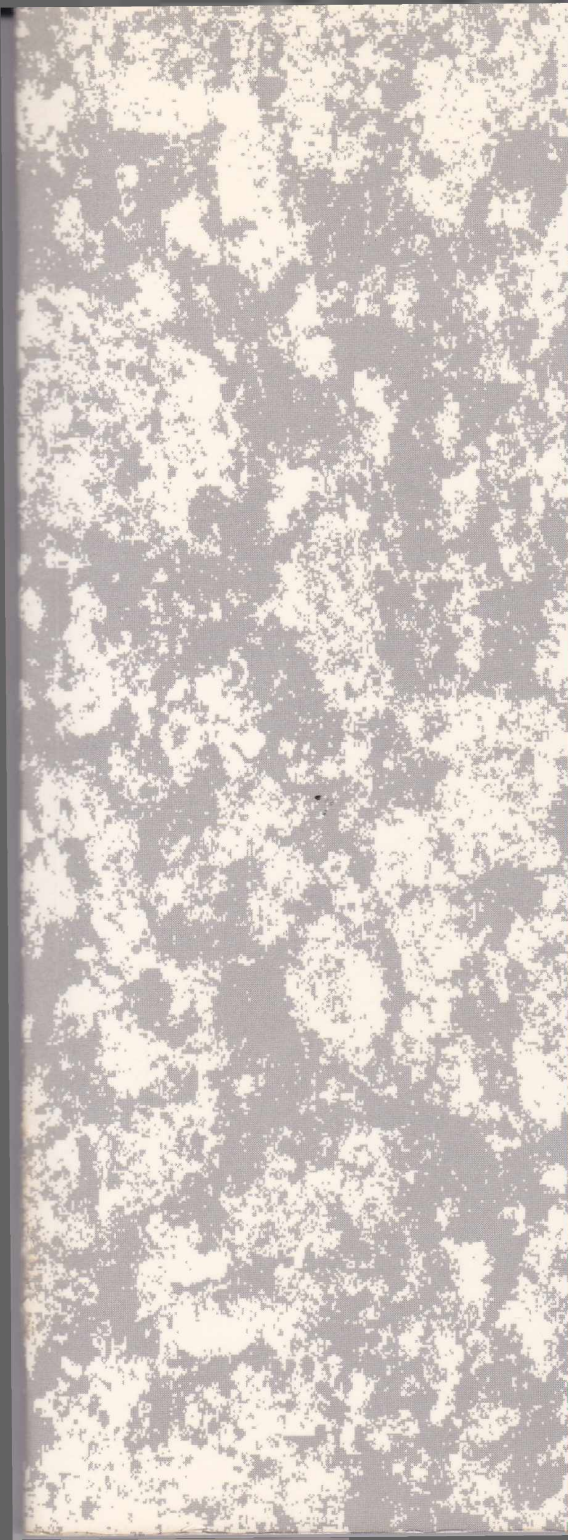

הפרטיזן שחיכו לו חיים אחרים

סיפור חייו של הרב"ח שלום בער פרידמן ז"ל

הפרטיזן שחיכו לו חיים אחרים

תולדות חייו של הרה"ח ר' שלום-בער
פרידמן ז"ל

מאת דוד זאב רוטנברג

התוכן

5	פתח דבר
9	פרק א: בית אבא
22	פרק ב: העיירה - דנילוביץ'
34	פרק ג: בציפורני הנאצים
46	פרק ד: הבריחה ליערות
66	פרק ה: עם הפרטיזנים
76	פרק ו: השליח הנודד
89	פרק ז: שליחות בלאדיספולי
100	פרק ח: שליחות ברוסיה
104	פרק ט: התקשרות
116	סוף דבר

פתח-דבר

ספר זה יוצא-לאור לרגל היארצייט של אבינו מורינו ר' שלום דובער ז"ל בהר"ר ישעיהו ז"ל פרידמן שנפטר ביום י"א אלול תשנ"ו.

ספק עלה בידנו, לפני ההחלטה לעלות על מכבש הדפוס חלק מזכרונותיו של אבינו מורינו ז"ל, אודות חייו ברוסיה הסובייטית ותחת שלטון הנאצים ימ"ש.

הן אמת, כי בהרבה הזדמנויות סיפר לנו אב"מ ז"ל על קורות חייו בזמן מלחמת-העולם השניה, וכן זכור לנו איך שהזכיר לעיתים בדבריו כי ברצונו להדפיס יום אחד ספר על קורות חייו, אולם מעולם לא נתן לנו הוראה להביא רעיון זה לפועל ממש.

אך מיד לאחר פטירתו מעלמא-דין, מצאנו כמה קלטות, בהן הוא מתאר בפרוטרוט את חיי משפחתו ומספר על חייו בזמן המלחמה. בהקדמה לסיפוריו הוא אומר:

"בעזרת השם-יתברך, אתחיל את סיפורי, סיפורו של ילד שגותר לבדו, יתום בודד מתוך משפחה שלימה, בתקופת מלחמת-העולם השניה, כשהנאצים ימ"ש זממו להשמיד את העם היהודי היל"ת. אספר את סיפורי למען בנינו ונכדינו, הדור החדש, כדי שהם ידעו ולא ישכחו את אשר עוללו המרצחים הנאצים ימ"ש לבני עמנו..."

אכן, הוצאתו-לאור של ספר זכרון זה מהווה קיום 'כבד את אביך גו' במלא מובן המילה. ולהעיר מהלשון

במסכת שמחות פ"ט: מכבד אביו ואמו במותן כאילו כבוד בחייהן כו', ותקוותנו שזה יהווה נחת רוח ועלייה לנשמתו שבגנזי מרומים.

בגוף הספר הכנסנו את כל תוכן דברי אב"מ ז"ל אשר הקליט בחייו. בנוסף לזה העלנו על זכרון ועל נס אפס מנהו וכמר מדלי מפעולותיו ומדרכיו, אשר כבן מכבד אביו, חובה עלינו לשמור ולעשות, ולנהוג באותה דרך סלולה, ובאורך מישור, כמבואר בזהר ובקיצור שו"ע.

ועל זה באנו להבהיר, כי אין ספר צנוע זה יכול להכיל ולספר את כל המעשים טובים שגמל אבינו ז"ל עם רבים מאחינו בני ישראל בכל קצווי תבל, כי רבים מסיפורים אלו הם מהנסתרות לנו, ועד היום אנו שומעים סיפורים נפלאים על אבא ז"ל, מפי אנשים ורעים רבים, בכל רחבי תבל, שמעולם לא היה לנו מידע אוזותם. אבינו ז"ל נקט בשיטה של צדקה בסתר, והצנע לכת. ספר זה כולל רק כמה מהפעולות ומעשי החסד שנהג אב"מ ז"ל בקביעות, אותם הידועים ליודעיו ומכיריו.

* * *

ולסיים בדבר משנה: בסיום פרק ב' דמסכת אבות שהוא הפרק המתחיל באות רי"ש בשמו של אב"מ ז"ל תנינן: הוא ה' אומר לא עליך המלאכה לגמור ולא אתה בן חורין להבטל ממנה כו' ונאמן הוא בעל מלאכתך שישלם לך שכר פעולתך, ודע שמתן שכרן של צדיקים לעתיד לבוא.

ופירש הר"ב דלא עליך המלאכה לגמור הוא משום שמא יחשוב האדם שיפסיד שכר אם לא יקיימנה כולה, ע"ז באה המשנה לוודא שלא ידאג, כי לא עליך המלאכה לגמור.

ותמוה דהא אי משום הא לא איריא, שהרי כבר למדנו בתחילת הפרק והוי זהיר במצווה קלה כבחמורה, שאין אתה יודע מתן שכרן של מצוות, והיינו שקיום המצוות צריך להיעשות שלא על מנת לקבל שכר, ואיך בא במחשבה בכלל שיפול אדם ברוחו על שלא יקבל כל השכר.

ואפ"ל דנפק"מ בין לימוד התורה לקיום המצוות דהאי דלא עליך המלאכה לגמור קאי על התורה כפירוש הר"ב, ובריש הפרק מדובר על קיום המצוות, ואכן במצוות כן יכולה להיות נהגה של עליך המלאכה לגמור, ומצוה באה לידך אל תחמיצנה, והמתחיל במצווה אומרים לו גמור, דבקיום המצוות שייך לומר דכשבא לידו מצווה מסויימת אל יהסס, ויעמוד ויקיימנה, דעליו מוטל לקיימה, כיוון שנזדמנה לו או שבידו לקיימה.

הנה זאת היתה עבודתו של אב"מ ז"ל שנהג תמיד בקיום המצוות באופן של עליך המלאכה לגמור, והיה מהראש וראשונים לכל דבר שבקדושה וקשור ומסור לכ"ק אדמו"ר בכל נימי נפשו, ובטח יקויים בו הא דמתן שכרן של צדיקים לעתיד לבוא.

ויהי רצון שנזכה במהרה להיעוד דהקיצו ורגנו שוכני עפר, ואב"מ בתוכם, בביאת משיח צדקינו מיד ממש.

ישעי' וארי' ליב פרידמן

* ולהעיר מש"ס שבת קיח ע"ב: רוכן של צדיקים מתים בחולי מעיים (הובא להלכה בסור יו"ד סשל"ט ס"ב) וכמס' שמתות פ"ג ה"ז: א"ר יהודה תסידים הראשונים היו מתייסרים בחולי מעיים כעשרים יום קודם מיתתן. כדי למרק את הכל, כדי שיבואו זכאין לעתיד לבא כו'.

פרק א :

בית אבא

בתאריך הולדתו של ר' שלום דוב בער פרידמן ז"ל - ח"י בניסן תרצ"ב (1932) - תתגלה כעבור שנים לא רבות משמעות עמוקה, דרמטית ומיוחדת, כאשר יהיה היחיד מכול בני משפחת בית אביו שישרוד את השואה שפקדה את העם היהודי בימי מלחמת-העולם השנייה.

ר' שלום-בער היה בנם השישי של הרב ישעיהו פרידמן ורעייתו, הרבנית חסיה בוניה לבית רודמן. הוא נקרא בשם זה על-שם כ"ק אדמו"ר הרש"ב, רבי שלום דוב בער שניאורסאהן נ"ע. אביו של הרב ישעיהו פרידמן, סבו של שלום-בער, הרב מנחם-מענדל פרידמן, נקרא על שמו של כ"ק אדמו"ר ה'צמח-צדק'.

לימים, כאשר יגיע ר' שלום-בער ל'יחידות' אצל כ"ק אדמו"ר ב-770, הוא יראה לרבי תמונה שנותרה לו מ'בית אבא' ובה נראים סבו, אביו ואחותו הבכורה, זבורה. הרבי התבונן בתמונה, וביקש משלום-בער כי ישלח לו העתק ממנה.

על סבו, אבי אביו, סיפר ר' שלום-בער: "את סבי ע"ה, ר' מנחם מענדל משה פרידמן, זכיתי להכיר (את סבתי, לעומת זאת, אינני זוכר). סבי היה השוחט בעיירה דנילוביץ' ונודע בתור אוהב ישראל, אדם שעבד את הקב"ה בכול ליבו ונפשו. יהודים מדוקשיץ סיפרו לי,

הסבא הרב מנחם מענדל פרידמן, בנו הרב ישעיי פרידמן ואחותו הבכירה
של ר' שלום-בער, דבורה

שסבי ע"ה היה יהודי שמדי יום ביומו חשב איך לסייע ליהודים נוספים. הוא עצמו לא היה גביר גדול, ובכול זאת, ביתו היה תמיד מלא באורחים.

"לסבי היתה פרה פרטית, והוא היה מכין בעצמו גבינה ומוצרי חלב, ואותם היה מחלק לחולים יהודיים שהיו מאושפזים בבתי-רפואה בעיירה. כשהיתה ברית-מילה, היה מגיע סבי, ובנוסף לכך ששימש כמוהל, היה מביא סלים מלאים כל טוב - מיני מזונות וממתקים.

הוא היה הולך ל'חדרים' שבהם למדו ילדי ישראל, והיה מחלק להם חתיכת עוגת טורט מתוקה, לא לפני ששמע מהם את הברכה שנאמרת לפני האכילה".

אביו של ר' שלום-בער, ר' ישעיהו, היה חסיד חב"ד, בן לשושלת של שו"ב, ו'תמים' שלמד בליובאוויטש שבליובאוויטש. הוא שימש כשוחר, מוהל וסוחר בדנילוביץ', אך כינויו - שייקע דוקשיצער - ניתן לו דווקא בשל מוצאו מהעיירה דאקשיץ, המרוחקת כ-30 ק"מ מדנילוביץ'.

כשנודע לר' שלום-בער פרידמן כי מחלה סופנית מקננת בגופו וכי ימיו ספורים, החליט להשאיר אחריו - לילדיו, נכדיו ולדורות הבאים אחריהם - את תמצית עלילות חייו.

הוא בחר לעשות זאת על גבי קלטות, בהן תאר את ימי ילדותו - מהימים השלווים תחת השלטון הפולני ועד לכיבוש הנאצי ולבריחתו ליערות והצטרפותו לפרטיזנים. מעבר לכך לא הספיק והמחלה הכריעה אותו בטרם עלה בידו להשלים את המלאכה.

באותן קלטות סיפר ר' שלום-בער על אודות

משפחתו:

"אבי היה תלמיד ישיבת 'תומכי תמימים' בלויבאוויטש, ונשלח בשעתו לפולין על-ידי הרבי הרש"ב נ"ע, ששלח את הבחורים המבוגרים לעיירות שונות בפולין, כדי שהצבא הרוסי לא יגייס אותם. כך הגיע אבי ע"ה בתור בחור לעיירה דנילוביץ'."

בספר אגרות קודש של אדמו"ר מוהריי"צ מופיע מכתב ששלח הרבי, באמצע שבט תרפ"ד, אל ר' ישעי' פרידמן:

מו"ה ישעי' שי' שו"ב

ע"י ידידנו הרב ר' ארי' ליב שי' שיינן נודעתי כי לומד הוא תניא בכל יום לפני השומעים, אשרי חלקו להיות ממזכי הרבים, אמנם ראוי ונכון הדבר לעשות קביעות זמן על לימוד דא"ח ברבים, וכן לחזור דא"ח בע"פ ושמעתי כי יש להם ת"ל רב נכבד שי' אשר ביכולתו בעזה"י לחזור דא"ח ובודאי המצא ימצאון התאבים וחפצים לשמוע, ורק שהענין הוא בחלישות אמנם אתם תלמידי תו"ת יתיו עליכם לדעת החובה המוסרית אשר עליכם נסוכה מאת פני הקדש כי איש איש במקומו ומקום מגורו יהי' עסקו לעורר על דבר לימדו התורה הן לגדולים בשיעורים קבועים בנגלה ודא"ח והן בדבר חדרים, ולדעת כי זה חלקכם בחיים טוב, ואין טוב אלא תורה, וידענו גם ידענו כי העיקר הוא ההשתדלות וההתעסקות באמונה פשוטה כי זכות אבות קדושי' מסייע בסיוע רב, וכמבואר בדא"ת בענין הבא לטהר מסייעין אותו ומודגש ומדויק בתניא פכ"ז ומקדושה זו נמשכת קדושה עליונה על האדם ליטהר לסייעו סיוע רב ועצום לעבודתו ית',

דאינו מפני האתכפיה בלבד מה שכוּפה א"ע לאחר סעודתו, אלא גם שעוסק אז בתורה, וההתעסקות בתורה היא בכמה אופני' שלומד בעצמו ובפרט הגורם ומשתדל שילמוד זולתו, ער איז א שמש, וכמו הקורא קרואי' לסעודה, הרי בהשקפה ראשונה הוא רק שליח בלבד, אמנם לסיבת חריצו' השליח וטיב התעסקותו בזה ובאים הקרואי' אז מתגדל השמחה ביתר שאת ויתר עז, וכגוונא דא מי שהוא לוקח על עצמו עבודה להיות משמש ומשרת בקדש לקרוא אנשי' לבוא אל שיעורי הלימודים בחול ובפרט ביום הש"ק להשתדל ולהתעסק בזה אשרי איש שכב לו, וזכות הרבים הם בניהם ובני בניהם על ראשו יחול, וכמ"ש בתניא פל"ז בענין קורא בתורה, כבי' כאדם הקורא לחבירו שיבוא אליו כו' דהיינו שקורא להקב"ה ע"י התורה דוקא, ובפרט תורה דרבים, ודבר ברור הוא באם שהי' אדם מתבונן בגודל הפלאות רוממות ענין זה הי' פועל בעצמו לעמוד בחוץ ולאסוף אסיפות אנשים לעוררם על התורה וחיזוק היהדות ולב ישראל פתוחה היא לכל דורש ומעורר על התורה והעבודה, והכל תלוי במעורר ואופן עבודתו.

ועתה אתה הנך אחד הזכאים ת"ל אשר גורל טוב בידיך, שההשגחה העליונה גזרה עליך להתעסק במלאכת שמים, הנה נר אלקים בידיך הוא, וכאמרם ז"ל נרי בידיך ונרך בידי אם אתה משמר נרי הנני משמר נרך, התחזק נא בעבודתך זאת והתעורר נא בהתעוררות אמיתי ותעורר את כבוד הרב שי' ע"ד חזרת דא"ח ברבים בע"פ, ויהי השי"ת עמכם ויתעוררו לב ידידינו אנ"ש שי' כאשר היו באמונה עד כה ואור יהי במושבותם.

והי' ברכה ושלום כאו"נ והדו"ש.

"משפחתנו נחשבה לאחת המשפחות האמידות ביותר בעיירה. ביתנו היה מלא בכל טוב, ברוך השם. אמי היתה עסוקה כל שעות היום בבישול ובאפייה. היא היתה אופה בעצמה כיכרות לחם ומיני מזונות. ההכנות שלה לשבת היו שם דבר, היא היתה אשה גדולה, זריזה וחרוצה בהכנת המאכלים. למאכלים הערבים שהכינה יצא שם טוב בכל רחבי העיירה".

מתקופת ילדותו המוקדמת - לפני שהתייתם מאמו, אירוע שעל אודותיו יסופר בהמשך - זכר ר' שלום-בער ימים יפים ואורח חיים של משפחה אמידה:

"מדי קיץ היינו נוסעים לנפוש ב'דאטשע' (נאות דשא). אבי היה שוכר בית שהיה שייך לאיכר גוי עשיר, מידי משפחתנו, וכל המשפחה היתה נוסעת לשם, כפר של גויים שהיה במרחק 5 ק"מ מדנילוביץ'. במקום ההוא היו החיים ממש בחיק הטבע, בפינת היער. אהבתי מאוד לחיות בחיק הטבע. באותם ימים, הייתי משכים בצוותא עם התרנגולים שקוראים בבוקר השכם, והולך לישון על גבי ערימת החציר הקצוץ. הריח שנדף מהחציר כה קסם לי".

כאמור, הרב ישעיהו פרידמן היה מהיהודים האמידים בעיירה ועל מעמדה המיוחד של המשפחה, סיפר ר' שלום-בער:

"ביתנו היה תמיד מלא באורחים, ומאחר שבעיירתנו לא חסרו יהודים עניים, היה ביתנו מרכז שממנו שלחו סיוע למשפחות נזקקות. בכלל, דנילוביץ' נחשבה לעיירה שאהבת ישראל ואחדות ישראל שורדים בה, מקום שיהודים עוזרים זה לזה".

לא רק כשרון וחוש לעסקים ירש ר' שלום-בער מאביו, שזקן שחור נאה עיטר את פניו הצעירות. ר' ישעיהו היה גם יהודי יקר, שדאג לפרנסה מכובדת ליהודים אחרים בעיירה, כפי שסיפר בנו: "ביתנו היה תמיד מלא באנשים מבקרים, אבל ביום שלישי, שהיה יום השוק בעיירה, היה ביתנו עמוס במיוחד באנשים. אבי היה נותן ליהודים כסף כדי שילכו לקנות סחורה ואחר-כך היו חוזרים לאבי ומוכרים לו סחורות שונות. בצורה כזו מצאו יהודים רבים מקור פרנסה לעצמם".

משפחת פרידמן התגוררה בבית שהיה שייך לפריץ. באותו בנין התגוררו שלוש משפחות - משפחת פרידמן בחלק האמצעי של הבית, בצד אחד התגורר יהודי נוסף, שוחט במקצועו, ומן הצד השני התגורר מר בנצמן, יהודי שהיה סוחר ביערות וניהל גם חנות למימכר אריגים.

על אותו שכן סיפר ר' שלום-בער: "מר בנצמן היה ידיד נאמן למשפחתנו, והוא אהב להשתעשע עם הילדים, ובייחוד אתי. בתור ילד קטן, הוא היה מזמין אותי לעיתים קרובות לביתו.

"למשפחת בנצמן היה בן יחיד ששמו בערקע. כשהגיע לגיל 18, גיל שבו חלה חובת הגיוס לצבא, הוא נלקח לשרת בצבא הפולני. הוריו נשארו לבדם. הגיעו ימי הפסח. בביתנו היה חג הפסח - כולו הנאה ותענוג. אמי ע"ה היתה מכינה מאכלים ערבים מיוחדים לפסח. שולחן הסדר שלנו היה כולו פאר - שולחן עגול גדול שעמד בסלון הבית. אבי היה יושב בראש השולחן, וכל הילדים מסביב. הסדר התנהל בצורה נאה ומופתית.

"הפעם, חשב לעצמו השכן בנצמן, שבמקום לשבת בודד בביתו ולערוך את הסדר (מסתבר שידע כי לא ירשו לבנו לנסוע הביתה לחג הפסח), הוא יערוך עם אשתו את

הסדר במהירות ואחר-כך ייכנס אלינו, כדי להשתתף איתנו במהלך הסדר. וכך עשה. כשהגענו ל'שפוך חמתך' והיה צורך לפתוח את הדלת לאליהו הנביא, נשלחתי אני, כשנר ביד, כדי לפתוח את הדלת. ואת מי רואות עיני כשפתחתי את הדלת? - את בערקע בנצמן, ממש לא יאומן! הוא נכנס הביתה, לבוש במדי חייל פולני. מתברר שלבסוף הורשה להגיע הביתה לליל-הסדר. את ההתרגשות שאחזה בהוריו אין לתאר - הם פרצו בזעקת התפעלות והאמא בכתה מרוב שמחה ואושר על המפגש הפתאומי עם בנם בליל הסדר".

בדנילוביץ' התגורר גם סבו השני של ר' שלום-בער, אבי אמו. על אודות סבא זה, שזקן לבן וארוך עיטר את פניו, סיפר ר' שלום-בער:

"סבי היה יהודי יקר, שהיה סוחר בביצים. במשך כל ימות השבוע היה מוטל במיטה בבית בנו ר' וולוויל ומתאנח. הסבא התגורר, אפוא, בביתם, בשולי העיירה, ואילו השוק היה אצלנו, במרכז העיירה. כשהיה מגיע יום שני, יום לפני יום השוק בעיירתנו, הסבא ע"ה היה קם ממיטתו, לובש את מעיל הפרווה החורפי שלו, חוגר את עצמו בחגורה גדולה ומתכונן ליום השוק.

"ביום שלישי, היה הולך לשוק, יהיה מה שיהיה, והיה קונה את הביצים אצל האיכרים. הוא היה מניח את הביצים בארגזים גדולים, ומשגר אותם לוויילנה.

"לעתים קרובות מאוד, הייתי מסייע לסבא. הייתי מסייע לו לספור את הביצים. עבורי כילד היה זה תענוג גדול לעשות משהו בעסקי השוק, ומה גם - כשזה מתבטא בסיוע לסבא. כשביצה היתה נשברת, היה סבא מרשה לי לפעמים לגמוע אותה כשהיא חיה. ובדרך כלל, סבא היה מעניק לי בתמורה, בסיומה של מלאכת הספירה, כמה

משפחת פרידמן : מימין לשמאל (שורה ראשונה): שלום-בער, שכתי, האבא
 ר' ישעיהו, האמא חסיה בוניח וקיצוני משמאל אריה לייב.
 (שורה שנייה): האחיות דבורה נעכא, באשא, רבקה ופריידא.

גרושים כדי לקנות לעצמי ממתקים וסוכריות.

"לסבא היו בנים ובנות שהתגוררו בעיירתנו, ומספר נכדיו שחיו בעיירתנו היה - 55, בלי עין-הרע. הבנים היו: ר' וועלוול (שניהל חנות לממכר מוצרים שונים), ר' פינחס (שניהל חנות למוצרי עור), ור' בן-ציון (בנצ'יק) שהתגורר בוילנה והתפרנס מהעברת סתורות מדנילוביץ' לוילנה. הבנות היו: אמי, מרת הינדא-רעשע ודודתי מרת פעשע".

איטקה פישלזון לבית רודרמן, בת-דודתו של שלום-בער, זוכרת את אחיינה הצעיר כילד שובב במיוחד. הסיפורים, כפי שנמצאו בקלטות שר' שלום-בער הותיר אחריו, מתארים משהו משובבותו, ומסבירים מדוע יצאו לו מוניטין בתחום זה:

"אבי היה משגיח שהילדים יאכלו מאכלים מבריאים ושמראם החיצוני יהיה גאה. מזמן לזמן, היה בודק את משקלנו, כדי לוודא שלא חסר לנו, חלילה, מהמשקל הסביר בהתאם לגילנו. כל פעם שאחד הילדים גשלה על-ידי אבא להישקל, כדי לבדוק אם הוא זקוק לתוספת משקל, אבא היה משלם כסף".

"פעם", סיפר ר' שלום-בער, "כשאבא שלח אותנו למקום שבו קיים מכשיר שקילה, מילאתי את כיסיי באבנים כבדות, כדי שהמכשיר יורה על משקל רב יותר מהאמת. אחד מאחיי ע"ה הבחין בכך והוא הלשין עלי. תפסו אותי ונאלצתי להוציא את האבנים מהכיסים".

במקרה אחר מתאר שלום-בער כיצד תנועה לא יפה שביצע כלפי מורה בבית-הספר זכתה לתפוצה רבתית בכל העיירה הקטנה, שהתאפיינה בהווי חברתי סגור וצפוף, שבו כל אחד ידע על כל מעשה או דבר שחברו עשה. וכך סיפר:

"אינני זוכר את העובדה הבאה, אבל כך מספרים עלי - שכשהייתי ילד קטן בגיל שש ונשלחתי ללמוד בבית-הספר, הייתי שובב גדול. מסתבר שפעם שיחקתי באמצע השיעור והמורה התחילה לצעוק עלי ולומר שלא נאה לילד כמוני להתנהג בצורה כזו. בתגובה, נעמדתי על הספסל ולעיני כל התלמידים עשיתי מעשה לא נאה לחלוטין כלפי המורה. בעקבות המאורע, העיירה כולה סערה ובמשך חודש ימים, הסיפור הזה היה לשיחה בפי הבריות. לאן שלא הלכתי, נתבקשתי לספר ולתאר מה בדיוק אירע..."

"אני מספר זאת, גם כדי לתאר את אחוות החיים בעירנתנו הקטנה. כל מאורע קטן שאירע בפינה כלשהי בעיירה, היה בבחינת סיבה למסיבה: הדבר היה לנושא החדשות של אותו יום וכולם דיברו על כך".

אלמלא השואה והחורבן שפקד את משפחתו, סביר להניח כי ר' שלום-בער פרידמן היה ממשיך בדרכו של אביו ומשמש כשוחט. ניצנים ראשוניים להתעסקות בשחיטה הוא הראה בגיל מאוד מוקדם, כפי שסיפר:

"יום אחד הביא משהו לחצר ביתנו תרנגול שקנה. אבי לא היה אז בבית ואותו יהודי ביקש שכאשר יגיע אבי - יבקשו ממנו לשחוט את התרנגול. הוא עזב את העוף והלך. באותה שעה הסתובבתי בחצר ו'הרחתי' את העוף. באותה תקופה בנו אצלנו בחצר ביקתה מיוחדת למטרת שחיטת עופות. בכל שטח החצר מסביב היו פזורים שבבים קטנים.

"ניגשתי למקום, לקחתי שבב עץ, הכנסתי אותו לפי (כפי שראיתי שאבי היה נוהג לעשות בשעת השחיטה), תפסתי את התרנגול, תלשתי מעל צווארו את מעט הנוצות והולכתי כמה פעמים את השבב החד על גבי

הצוואר של התרנגול. אחר כך השלכתי את התרנגול ורקעתי ברגלי. הכל - כפי שאבי היה נוהג לעשות. העוף אמנם מת.

"חלפה שעה או שעתיים, והנה הגיע אחיו של בעל האכסניה, כדי לקחת עוף מהמקום. ומה הוא רואה? - עוף מת. הוא לוקח את העוף ומביא אותו אל בעלת הבית. באותם ימים, הנשים היו בקיאות בהלכות שחיטה והכשרה. הגברת הביטה על הצוואר של העוף וראתה שהוא שחוט שלא כהלכה - הגרון לא נחתך לכל רוחבו.

"בעיירה התעוררה סערה גדולה. אנשים הפיצו שמועה שר' ישעיה השוחט שחט שלא כהלכה. כבר סיפרתי לפני כן שבעיירתנו הקטנה, כל מאורע קטן גרם לסנסציה וגם הפעם אנשים הגיעו למקום והתחוללה שם מהומה לא קטנה.

"הרבה אנשים התאספו במקום. בינתיים הגיע למקום גם אבי, ושמע על השמועה שכאילו הוא שחט תרנגול שלא כהלכה. הוא אמר להם: 'אינני יודע מה לומר - הגעתי לכאן ברגע זה ולא שחטתי שום עוף בשעות האחרונות'.

כעת התחילה חקירה ודרישה, כדי לדעת מי שחט את העוף. כל אותה שעה עמדתי בפינת החצר נבוך, כשעיני מושפלות. ברגע מסויים אבי העיף מבט לעברי ומיד קלט במה המדובר. הוא שאל אותי: 'שלום'קע, אתה שחטת את התרנגול?' עניתי בחיוב. ואז הכל נהיה ברור.

"שוב התחוללה סערה גדולה בעיירה. כל בני העיירה דיברו על המעשה הנועז של הילד הקטן... מסתבר שאבי מצידו, בדיעבד, דווקא רווה נחת מהמעשה, שכן הוא אמר: 'עס וואקסט א שוחט...' [=גדל כאן שוחט...]

"ייתכן שאילו היו השנים הבאות שנים כתיקונן,
הייתי מצליח להתלמד את מלאכת השחיטה, אבל לצערי
הרב, עברה עלינו השואה ועד היום אינני מכיר את
מלאכת השחיטה".

העיירה - דנילוביץ'

דנילוביץ', העיירה הקטנה שבה נולד ר' שלום-בער, שכנה בשולי יערות-עד ובמרכזה התפתל נהר קטן.

"שני אגמים גדולים ויפים היו בצידי העיירה, ונהר עבר בתוך העיירה. מכול העברים הקיפו יערות את העיירה. האוויר היה צח ונעים. מדי בוקר, ציפצפו הציפורים וזימרו בחלונות בתינו", תאר ר' שלום-בער בלשון פיוטית את דנילוביץ'.

הפסטורליות, השלווה והרוגע כיסו על הרבה רוע שעתידה עיירה זו לראות שנים מעטות בלבד אחרי לידתו של ר' שלום-בער, אולם לא לפני שעברו עליו כמה חוויות ילדות מעניינות.

הדרמטית שבין חוויות אלה קשורה לאגם הסמוך לעיירה ובאורה פלא היה מעורב בה יהודי שעתיד להירשם כמי שהציל את חייו של ר' שלום-בער מידי המרצחים הנאצים.

וכזה היה הסיפור:

"מתקופת ילדותי זכור לי אירוע אחד שרישומו נחקק בי", סיפר ר' שלום-בער. "מאחורי הבית שבו גרנו היה גן גדול שסופו פנה לעבר אחד משני האגמים הגדולים בעיירה - אגם גדול ונאה. בימות הקיץ היו בני

העיירה יוצאים לרחוץ ולשחות במי האגם, והיו מקומות רחיצה נפרדים לגברים ולנשים.

"עם בוא החורף, היו מי האגם קופאים והופכים לקרח ולילדים היה אז שעשוע חדש - החלקה על גבי הקרח".

"ביום חורפי אחד", ממשיך ר' שלום-בער את סיפורו, "יצאתי לאגם והחלקתי במגפיי על גבי הקרח. פתאום עבר לידי בחור מבוגר, שלשמו יוסף הוצמד הכינוי 'דער לאבער'. הוא נקרא כך משום שאביו היה אדם גברתן, וגם הוא עצמו היה בחור אלים שכולם פחדו ממנו.

"אותו יוסף החליק על גבי מגררת-שלג ונעזר בשתי מקלות שמסמרים נעוצים בקצותיהם, וכך הוא החליק במהירות על גבי הקרח. כשהתקרב אלי, אמר לי בחיבה: 'שלום'קע, בוא ואסיע אותך על גבי הקרח'. שמחתי מאוד ונעניתי להצעתו בשמחה. הוא העלה אותי על גבי המגררה, התחיל לדחוף במקלות והמגררה התחילה לטוס. ממש תענוג עילאי לילד קטן...

"המשכנו לנסוע במהירות באגם, עד שהגענו לשטח לא קפוא של האגם, שגם היה משופע בשיחים שגדלו שם והיה בלתי אפשרי להמשיך להחליק שם. מאחר שהמגררה היתה בעיצומה של תנופת החלקה, לא היה הסיפק בידו לעצור, וכך נפלנו שנינו ביחד עם המגררה והמקלות לתוך המים. הוא היה בחור שידע לשחות ומיהר לחזור לעצמו, ואילו אני, ילד קטן בגיל שש, לא יכולתי להושיע את עצמי.

"אבל הקב"ה רצה להצילני. הייתי לבוש במעיל שביטנתו מלאה בצמר גפן ובזכות אותו מעיל לא טבעתי וצפתי על פני המים. בינתיים - התחוללה סערה לא קטנה

בעיירה ונפוצה במהירות השמועה, כי שלום-בער הקטן עומד לטבוע. אנשי העיירה מיהרו להתקרב לאזור כדי לנסות להצילני. אני זוכר את דודי מגיע למקום כשבדידו מחתה (לרדיית פת מהתנור) ומושיט לי את המקל. תפסתי את המקל בקצהו וכך הוא משה אותי מן המים.

"בחרתי לספר דווקא על אירוע זה, גם משום שבעתיד היה זה אותו יוסף דער לאבער, שהיה שליח ההשגחה העליונה כדי להציל את חיי. נפלאות דרכי ההשגחה העליונה: אותו בחור שכמעט שם קץ לחיי במי האגם שבעיירתנו, הוא הוא שהציל את חיי, בימי השואה האיומים. ומי יודע, חשבתי לעצמי שנים רבות אחר-כך, אם לא גילגלו זאת מלמעלה עבורו - שיסבול מעט ייסורים בטירחתו להצלת חיי, כגמול על מעשה הנערות שלו".

דנילוביץ, שנמחקה מעל פני האדמה אחרי מלחמת-העולם השניה, שכנה בביילורוסיה (רוסיה-הלבנה), ולאורך השנים מיד ליד - פעם היתה נתונה תחת שלטון פולני ופעם תחת שלטון רוסי.

תושבי האזור היו בעיקר ממוצא ביילורוסי, אך מדורי דורות שכנו כאן קהילות יהודיות ובמקומות לא מעטים, כמו בדנילוביץ, היוו היהודים את רוב רובה של האוכלוסיה.

היהודים עסקו בעיקר בחקלאות ובתעשיית עצים ובחלקם במסחר זעיר ובמלאכה ופרנסתם היתה בכבוד.

בקלטות שהותיר אחריו, מתאר ר' שלום-בער את יום השוק בעיירה, שהיה חלק מרכזי בהווי הכלכלי-חברתי של יהודי דנילוביץ:

"ביום השוק בדנילוביץ' העיירה כולה תססה והיתה

מלאה המולה, כיוון שפרנסתם של רבים מיהודי העיירה נשענה על יום השוק.

"כבר בשעה שבע בבוקר, היו ראשוני האיכרים מהכפרים הסמוכים מגיעים מכול העברים ונוהרים לעבר כיכר השוק עם עגלותיהם. כפרים אלה היו עשירים מאוד בכול אוצרות יבולי השדה, ואיכרי הכפרים היו מביאים את יבולם ליום השוק ומוכרים אותו. ואכן, האיכרים מילאו את רחובות השוק בעגלותיהם שהיו טעונות בכול טוב. המולה רבה ורעש אדיר מילאו את רחובות העיירה, מקולותיהם של האיכרים שהרעישו בהכנותיהם לקראת המסחר עצמו.

"אחרי הצהרים, כשכיסיהם של האיכרים כבר התמלאו בסכומי כסף גדולים שקיבלו תמורת הסחורה שלהם, הם היו הולכים לחנויות שבעיירתנו וקונים לעצמם דברים שונים שנזקקו להם".

את הרחוב הראשי בעיירה, שכול החנויות בו היו בבעלות סוחרים יהודים, מתאר ר' שלום-בער:

"רחוב וילנה היה מלא בחנויות - חנויות אריגים, חנויות סדקית, חנויות למוצרי מזון, מוצרי עור וכול מה שדרוש לבן-אדם. בעיירה היה גם מפעל גדול למוצרי שיבולת-שועל ולסוכר. הכול היה בעיירתנו".

למרות שהיה ילד קטן, היה שמור לשלום-בער הצעיר תפקיד מסוים ביום השוק בעיירה:

"אני זוכר שביום השוק הייתי תמיד עסוק. בנוסף לעיסוקי הקבוע בסיוע לסבי מצד אמי בספירת הביצים, הייתי ממהר לחנותו של דודי וועלוול, שם ישבה רעייתו, הדודה סוכט, שהיתה העסקנית המרכזית בכול ענייני

החנות. בתם היחידה יושבה בחנות, ותפקידה היה להשגיח שהאיכרים לא יגנבו מאומה. אף אני הייתי מסייע במלאכת השמירה הזו ומקבל עבור תפקידי זה כמה פרוטות".

יהודי מערב ביילורוסיה לא נתפסו להתבוללות, כפי שקרה בפולין המערבית, לא המירו את שפת עמם, האידיש, בשפה השלטת במדינה, ולמרות שהיו קשורים לאדמתם, לא פסקו מכיסופיהם לגאולה ולביאת המשיח, ורעיון העלייה לארץ-ישראל מילא את לבבותיהם של רבים מהיהודים.

בשנת תרפ"א (1921), אחרי הסכם ריגה, נאלצה רוסיה לוותר על מערב ביילורוסיה, שבתחומה, כאמור, יושבת גם דנילוביץ', שחזרה לידי הפולנים אחרי כ-200 שנות שלטון רוסי.

תחת השלטון הפולני, במשך כמעט 20 שנה, ידעה העיירה חיי שלווה ושגשוג, ותושביה היהודיים של העיירה, שמנו לא יותר מאלף נפש, חיו בשלום לצידם של התושבים הנוצריים שהתגוררו בשולי העיירה ובעיקר בכפרים מסביב.

אין כמו השורות הבאות, המעלות זכרונות של ילד קטן, כדי לתת משהו מאווירת אותם הימים, בטרם התרחשה הפורענות על יהודי ביילורוסיה:

"בשבתות הייתי מרגיש גדול בזכות אבא", סיפר ר' שלום-בער, "כשהייתי צועד איתו לבית-הכנסת. אבי היה לבוש במלבושים נאים ומכובדים - מגבעת גבוהה, סירטוק נאה (בימות הקיץ) או מעיל נאה (בימות החורף). כשאבי היה הולך ברחוב, אנשים היו מביטים עליו בהערצה ואני הייתי הולך מאחור ושואב נחת...

"רוויתי אושר ורגשי תקיפות בזכות אבי. כשהיינו מגיעים לבית הכנסת, שאבי שימש בו כגבאי, הוא היה מתיישב במקומו הקבוע והחשוב ליד כותל המזרח. אבי היה גם בעל-קורא, ובכל מקום שהלכתי, הרגשתי הרגשת חשיבות, בזכות השתייכות למשפחה מכובדת מאוד".

האידיליה הזאת, כמו גם מעמדה של משפחת פרידמן, עתידים היו להסתיים בשנת 1939, בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, כאשר שרי החוץ של גרמניה הנאצית ורוסיה הסובייטית חילקו ביניהם את פולין.

מערב ביילורוסיה כולה - ואיתה דנילוביץ' הקטנה - עברה תזרה לידיים סובייטיות.

הכיבוש הרוסי בספטמבר '39 סימן את תחילתה של הטרגדיה שציפתה למשפחת פרידמן: דנילוביץ' הופגזה על ידי תותחי הצבא האדום הסובייטי, ועוצמת הבהלה שנגרמה בעיירה היתה קריטית במיוחד לאימו של ר' שלום-בער, הרבנית הצדקנית חסיא בוניא, שהיתה בחודשי הריונה הראשונים וכתוצאה מההפגזות הפילה את ולדה.

הרפואה במזרח-אירופה של אותן שנים לא היתה מן המתקדמות, ובשל סיבוכים שנגרמו מההפלה - הלכה חסיא בוניא לעולמה - והיא בת 35, מותירה אחריה בעל אבל ושבור ושבעה יתומים: דבורה נעכא, באשא, רבקה, פריידא, אריה לייב, שלום-בער ובן הזקונים שבת'ל.

כעבור תקופה לא ארוכה, אחרי שנת האבל, נישא ר' ישעיהו פרידמן בשנית. על נישואין אלה סיפר ר' שלום-בער:

"מאז פטירתה של אמי, היו החיים במשפחתנו לא קלים. אבי התקשה מאוד בניהול חיי הבית וכעבור

משפחת פרידמן : שלום-בער קיצוני משמאל

תקופה מסויימת, הוא התחתן בשנית. אשתו השניה, מרת פריידל, היתה נערה צעירה, שהיתה גדולה מאחותי הבכורה בשנים אחדות. היה לה מוס גופני - היא היתה צולעת מעט, ובאותם ימים, זה נחשב לחיסרון גדול, ולכן היא הסכימה להתחתן עם אבי ולקחת על עצמה את עול הטיפול בבית עם שבעה ילדים. בנוסף לכך, היא היתה קרובה-רחוקה של משפחתנו.

"נקל להבין, שעבורי בתור ילד, לא היה קל להסתגל לחיים החדשים במשפחתנו. תמיד חיה בזכרוני אמי ע"ה והיחסים ששררו ביני ובין מרת פריידל לא היו הכי טובים, בלשון המעטה. לעתים קרובות, היא היתה צועקת עלי. בקיצור, לא רווייתי הרבה נחת ממנה".

סיפוחה של ביילורוסיה לברית-המועצות פגע גם במצבה הכלכלי של המשפחה. אביו של ר' שלום-בער, ר' ישעיהו, היה סוחר פרוות מצליח וכמו יהודים רבים אחרים בעיירה נמנה עם המעמד הבינוני המבוסס שסבל קשות מהקומוניסטים. אלה האחרונים הורו על סגירת חנויות פרטיות ועל העברתן לידי השלטונות.

על אודות אותה תקופת ביניים קצרה, שסיימה את הפרק הפולני בדברי ימי דנילוביץ' ועמדה לפני הפרק האחרון - תחת הכיבוש הנאצי שיביא עליה את חורבנה - סיפר רבי שלום-בער פרידמן:

"כשהסובייטים הגיעו, עלו לשלטון באזורנו יהודים שהיו כמעט עניים גמורים. הם תפסו את כל השליטה בידיהם. את אבי ע"ה, שהיה יהודי מכובד, הכריחו הרוסים לגזוז את זקנו הנאה. הוא נלקח לעבוד כפועל במפעל רוסי, כדי להראות שהוא עובד. באותה תקופה, הרוסים נגשו ודיכאו את כל מי שהיה סוחר. ואכן, לביתנו הגיעו שוטרים רוסיים וערכו חיפושים. הם מצאו

והחרימו כמות גדולה של עורות ופרוות שאבי סחר בהן.

"ובכל זאת, החיים המשיכו להתנהל. שתי אחיותי הגדולות, נעכא ובאשע, ואחי הגדול לייבע נסעו ללמוד באוניברסיטה בביאליסטוק. אבי שאף תמיד שילדיו ילמדו הן לימודי קודש והן לימודי חול, כדי שיהיה להם מקצוע ביד, וכעת התאפשר לו לממש זאת בצורה זו.

"מובן שהחיים תחת השלטון הרוסי לא התנהלו כפי שזה היה תחת שלטון פולין, אבל הודינו לא-ל על כך שברוך-השם, אנו ממשיכים לחיות. עבורי כילד, הכל היה חדש ומעניין. בבית-הספר התחילו מעתה ללמוד לפי הסדרים הקומוניסטיים. מדי פעם התקיימו בעיירה כינוסים וצעדות של הנוער הקומוניסטי, שבהם הראו לילדים סרטים שונים ונערכו משחקי ספורט לנוער".

הכיבוש הסוביטי הביא גם לערעור היחסים העדינים שבין היהודים לשכניהם הנוצרים. בין היהודים היו לא מעטים שהתפתו לאידאלים הקומוניסטיים ונוצר טריז בינם לבין שכניהם האיכרים. הפחד מקולקטיביזציה, התפוררות הכנסיה ואורח החיים המסורתי, שהיה מנוגד כל כך לסדר החיים הישן, עוררו אצל האיכרים רתיעה והתנגדות כלפי המשטר החדש, שהיהודים נתפסו בעיניהם כחלק ממנו. אותם איכרים יבואו חשבון עם היהודים מיד עם הכיבוש הנאצי.

בדנילוביץ', כמו גם ברוב העיירות שבהן התגוררו יהודים, היה קיים בית-ספר 'תרבות' והעברית היתה שגורה בפי התלמידים הצעירים.

היו בעיירה גם שלושה בתי-מדרש: בית-כנסת חב"ד, בית-כנסת של מתנגדים ובית-כנסת של עשירים.

בקלטות שהשאיר אחריו, מספר ר' שלום-בער על

אוירת הקדושה ששררה בעיירה, כפי שהשתמרה בזכרוננו:

"שמירת השבת בעיירה היתה קודש-קודשים. אפילו גויי העיירה התביישו לנסוע ברחוב הראשי של דנילוביץ', שהיה רחוב יהודי וכל העסקים בו היו סגורים בשבת. היה אפשר למשש את אוירת וקדושת השבת בכל פינה בעיירה".

קטנה וזעירה כפי שהיתה, דנילוביץ' היתה למעשה גם מעין מיקרוקוסמוס של יהדות מזרח-אירופה והקהילה היהודית בה היתה מפולגת ומפוצלת לזרמים שונים ושוקקים - לצד שומרי התורה האדוקים - על פלגיהם השונים - חיו פעילי התנועה הציונית - על השקפותיהם השונות - ופעלו בה תנועות נוער חלוציות כמו 'השומר הצעיר' ו'החלוץ' וכן לא מעט יהודים קומוניסטים, שנפלו בשבי האידאולוגיה והרעיונות המרכסיסטיים.

החיים בעיירה התנהלו על מי מנוחות, והיהודים לא סבלו מפוגרומים, או מהטרדות פיסיות. היבסקציה, אותה מחלקה יהודית קומוניסטית ידועה לשמצה שרדפה את היהדות החרדית, כבר לא היתה פעילה בשלהי שנות ה-30, אך הרעיון הקומוניסטי עדיין היה רחוק מקריסתו המוחלטת ומהתגלותו כאשליה, שאין מאחוריה תוכן ממשי. עדיין היו מי שביקשו לפגוע באורח החיים היהודי המסורתי, כפי שמתאר שלום-בער בדבריו:

"לאבי הציקה מאוד העובדה שהרוסים לא איפשרו חופש-דת ליהודי דנילוביץ' - הם סגרו את ה'חדרים', אסרו על מסירת שיעורי תורה ליהודים והכל עבר מעתה למחתרת. עם זאת, בתי-הכנסת בעיירה נשארו פתוחים, בשבתות המשיכו להתנהל חיי יהדות במידה סבירה. גם במובן הגשמי, פחות או יותר, החיים המשיכו להתנהל

במסלולם, אף שלא היה אפשר להשוותם לחיים תחת שלטון הפולנים".

התעמולה הסוביטית התמקדה בעיקר בבני הנוער ובצעירים. הסיסמאות בזכות 'אמא רוסיה' ואחוות העמלים עשו את שלהן, ובני הנוער שאפו להיות חלק מהאידאל הקומוניסטי בגירסתו הסטליניסטית (לנין כבר היה חנוט במאוזילאום וטרוצקי, יריבו היהודי של סטאלין, גלה מחוץ לארצו).

באחד הימים נערך טקס רב רושם, שבו הצטרפו נערי דנילוביץ' ל"מסדר החלוצים", שהיתה תנועת צופים, השלב הראשון בדרך לקומסמול ולמפלגה הקומוניסטית. על צווארם הונחה עניבה אדומה מבריקה וסמל המסדר נענד בחגיגות על מקטורנם.

למראה הנערים הצעירים, שמעיניהם הנוצצות מהתרגשות ניבט אושר אדיר, רצה גם שלום-בער הצעיר ללבוש בגאווה את המדים המצועצעים ולהימנות עם חברי המסדר הסוציאליסטי.

הוא חיכה בקוצר-רוח לרגע שבו יקריא המדריך את שמו ויזמין אותו לקבל את העניבה ולענוד את סמל "מסדר החלוצים" על דש חולצתו, אך כשאותו רגע הגיע - והמדריך קרא בשמו - קמו כל חבריו ואמרו כי שלום-בער אינו ראוי להיות חבר במסדר, כיוון שאביו, הרב ישעיהו פרידמן, הוא רב הנושא במשרה דתית ואין זה יאה לתת כבוד שכזה לבנו של אנטי-מהפכן.

שלום-בער הצעיר, שנפגע עד עמקי נשמתו, פרץ בבכי וברח מהמקום. כשהגיע הביתה, עדיין עמדו דמעות בעיניו. אביו כלל לא היה צריך לשאול אותו לפשר הדמעות, ושלום-בער מיד סיפר לו, בקול חנוק, על

העלבון שספג ועל המדים, העניבה וסמל "מסדר החלוצים" שלובשים כעת חבריו, אותם חברים שדחו אותו ואינם מעוניינים כי יהיה לאחד מהם.

הרב ישעיהו פרידמן, יהודי חכם ובעל לב רגיש, הניח יד חמה ומלטפת על ראשו של בנו הצעיר ואמר: "שלומק'ה, לך מצפים חיים אחרים"...

בציפורני הנאצים

ב-22 ביוני 1941 פלשו הגרמנים ובעלי בריתם לברית-המועצות. עד חודש דצמבר באותה שנה נכבשו המדינות הבאלטיות, אוקראינה, קרים, ביילורוסיה ושטחים נרחבים במערב רוסיה.

פלישת גרמניה לברית-המועצות לא התקבלה באחידות דעים בקרב הקהילה היהודית בדנילוביץ'. יהודים, שהיו קרובים לרעיונות הקומוניסטים, ראו בגרמנים אויב והחליטו, אם רק עמד לרשותם רכב מילוט - סוס ועגלה, להימלט לאזורים שעדיין היו בשליטת ברית-המועצות. אולם, רוב רובם של היהודים בדנילוביץ' לא יכלו - ובחלק מהמקרים גם לא רצו - להימלט.

היו גם יהודים שקיוו כי כניסת הגרמנים לביילורוסיה תשפר את מצבם. תקוות כאלה פעמו, למשל, בקרב משפחתו של שלום-בער, כפי שמעידה בת-דודו, איטקה יוסלזון. אותם יהודים כבר היו עייפים מהשלטון הקומוניסטי שערער את מעמדם הכלכלי, שהיה איתן ויציב תחת השלטון הפולני, ולא ידעו, למרות ששמועות ראשונות החלו להגיע, כי הנאצים אינם אלא מפלצות בכסות אדם. הסלידה מהקומוניזם ומיחסו השלילי אל הדת גרמו להם, למרבה הפרדוקס, לפתח תקוות לקראת כניסת הגרמנים.

כניסת הגרמנים לדנילוביץ' בישרה למעשה על

תחילת הקץ של הקהילה היהודית במקום. על השתלשלות הארועים שמכניסת הגרמנים, דרך הקמת הגטו ועד לשחיטה הגדולה - סיפר ר' שלום-בער:

"אני זוכר כמו היום את היריות האחרונות שנשמעו באותו לילה מר, שבו נסוג הצבא הרוסי מדנילוביץ', שחייליו ידעו כי הצבא הגרמני עומד להיכנס תיכף לעיירה.

"במשך לילה שלם התנהלו יריות באזור, וזה היה נשמע כמו שיורים ממש בסמוך לבתינו. אבא צוה על כל הילדים לשכב על הארץ. עם כל יריה שנשמעה, חדר פחד נורא לליבנו. לפנות בוקר השתרר שקט בעיירה. היריות נדמו והצבא הרוסי נסוג מהעיירה לכיוון רוסיה.

"זמן קצר אחר-כך נכנס הצבא הגרמני לעיירתנו. באותה שעה עדיין לא ידענו במידה מספקת מה נושא בחובו המושג ששמו - כיבוש נאצי".

אי ידיעת המושג - "כיבוש נאצי" - היתה לרועץ עבור משפחת פרידמן. בנוסף לכך - אם הנאצים היו מאחרים בכמה ימים בכניסתם לדנילוביץ', סביר להניח כי משפחת פרידמן היתה ניצלת מתופת השואה, כפי שאפשר ללמוד מסיפורו המדהים של ר' שלום-בער, היחיד מבני משפחתו ששרד את השואה:

"כשהגרמנים הגיעו לעיירתנו, הם מצאו במשרדי המשטרה הרוסית מסמכים המעידים אלו משפחות מתושבי העיירה אמורות היו להישלח לסיביר, עמוק בתוך רוסיה. משפחתנו היתה אחת המשפחות הראשונות שנמצאו ברשימה. במילים אחרות, אילו המלחמה היתה מסתיימת באותם ימים תוך תקופה קצרה, היו הרוסים מגרשים את כל משפחתנו לסיביר.

"באותה שעה חשבנו שגירוש לסיביר הוא הדבר הכי גרוע שיכול להתרחש בחיינו. היום אנו כבר יודעים שאותן משפחות שגורשו לסיביר ניצלו מהשחיטה הגדולה שחוללו הנאצים ביהודי העיירה, והן נותרו בחיים, כמעט כולן.

"אילו היו הרוסים מספיקים לגרש גם את משפחתנו לסיביר, היתה זו הצלה עבור כל בני משפחתי. אבל התברר, כי אבי הפעיל את קשריו כדי לבטל את גזירת הגירוש לסיביר. היה לו מכר רוסי, תובע משפטי, שאותו הכיר מתקופת השלטון הרוסי באזור, ומסתבר שאבי שילם לו שוחד עצום כדי שגזירת הגרש נגדנו תידחה לפי שעה".

עוד בטרם הספיק הצבא הגרמני לחדור לכול עיירה ועיירה - אשר כולן נעזבו על-ידי הצבא הסוביטי, שנמלט לתוככי רוסיה - ועוד בטרם הספיקו הנאצים לכוון את שלטונם האיום, כבר פרעה האוכלוסיה המקומית ביהודים.

שדירת רכוש, גירוש מבתים, התנפלויות ורצח בירי המשטרה הביילורסית בסיועה הנאמן של האוכלוסיה - הקבילו את פני הכובש הגרמני.

על היום שאחרי הכיבוש הגרמני, סיפר ר' שלום-בער:

"כשהצבא הגרמני נכנס לעיירה, התחילו כאן חיים רצופי סיוטים. כשהבוקר הגיע, לא ידענו מה מצפה לנו היום. כבר מההתחלה התארגנה משטרה פולנית, שהיתה מורכבת מצעירי הגויים בעיירה, כולם אנטישמיים גדולים, שהיו גם רוצחים ושודדים. במשך פרק זמן קצר היתה העיירה נתונה לשליטה מלאה בידי המשטרה

הפולנית. זאת משום שהרוסים כבר עזבו, הגרמנים שכבר כבשו את השטח לא השאירו במקום נציגות ממשית של צבאם והמשטרה הפולנית ניהלה אפוא את כל השלטון תחת פיקוח לא הדוק של קצין גרמני, דובר רוסית, ששימש כמפקד המשטרה.

"היו אלה הימים הקשים ביותר עבור יהודי העיירה. כמעט בכול יום כינסו השוטרים הפולנים את כל יהודי העיירה בכיכר גדולה. תרף הכפור הנורא ששרר, הם היו מריצים את היהודים לתוך האגם ומצווים עליהם לעמוד שעות רבות בתוך המים הקפואים למחצה, עד שנשמתם של היהודים כמעט פרחה מהם. בנוסף לכך, מדי יום ביומו הם היו מזמנים כמה יהודים למשרד המשטרה המקומית ומכים אותם מכות רצח, עד שהיו חוזרים לביתם שבורים ורצוצים, כל עוד נשמתם בס.

"גם כך, אי אפשר היה להחזיק מעמד תחת העינויים הנוראים מצידם של השוטרים הפולנים הרצחניים. אבל אם בכך לא היה די, התחילו גויים מהכפרים הסמוכים להגיע לעיירתנו כדי לחולל פוגרום של ממש ביהודי העיירה. הם היו גוזלים ובוזזים מיהודי העיירה את כל הנכסים בעלי הערך שהיו בידיהם.

"מאחר שביתנו היה אחד הבתים המפוארים ביותר בעיירה, הוא היה בין המקומות הראשונים שהיו מועדים לפורענות. הבית עמד מול בית-עלמין של גויים ובימים כתיקונם, חיילים פולנים שעמדו שם תדיר, שמרו על נקיון הסביבה. בקרבת מקום לבית היה הר גבוה, וכעת התאספו על ההר מאות רבות של גויים כשבדיהם ברזלים והם עמדו מוכנים כדי לפרוץ לבתי העיירה ולשדוד את רכושנו.

"כולנו יצאנו מהבית, כדי שלא להתגרות בהם, נעלנו

את הדלת וציפינו לרגע הנורא שבו הם יתנפלו על בתינו. אחותי הבכורה, נעכא, שסיימה זה מכבר את לימודיה באוניברסיטה ושימשה כמורה לשפה הגרמנית בבית-ספר רוסי מחוזי, יצאה לעבר הכביש הראשי העובר ליד עיירתנו, שם נסעו תדיר מכוניות של הצבא הגרמני. כשהבחינה בכלי רכב גרמני ששימש את החיילים שעבדו בעבודות שיטור, היא סימנה בידה לכלי הרכב שיעצור, ואמרה לו בגרמנית: 'הנה, מעבר להר הזה, יושבים מאות איכרים כשברזלים בידיהם והם רוצים לשדוד את כל רכושנו הפרטי'.

"הגרמני שאל אותה: 'היכן?' והיא הראתה לו את המקום. הוא הפנה את רכבו לעבר המקום. אני עצמי רצתי אחרי הרכב. כשהאיכרים ראו רכב גרמני מתקרב, אמרו בשמחה: 'זה הרגע המתאים להתחיל בהתנפלות'.

"באותו רגע שלף הגרמני רובה, כיוון אותו לעבר ההמון המתפרע והתחיל לירות באויר ולצעוק: 'הסתלקו מכאן!'

"הגויים פתחו במנוסת בהלה כשאיש מדלג על ראשו של חברו, וכעבור דקה לא נשאר מהם אף אחד על ההר. הם נסו דרך ההר שממנו הגיעו.

"מיד הזמנו את הגרמני להיכנס לביתנו, הודינו לו על שהציל אותנו ונתנו לו לאכול ולשתות.

"כך הצילה אחותי נעכא הי"ד את כל יהודי העיירה משוד נורא. הרי ברור שאילו היו שודדים הפעם את ביתנו, היו ממשיכים בימים הבאים לשדוד בתים נוספים, ומי יודע כמה אנשים הם היו מסוגלים לרצוח בינתיים, תוך כדי מלאכת השוד."

התערבותו של הקצין הגרמני למען היהודים יכולה

לתת הסבר נוסף לבלבול ולמבוכה שאפפו את היהודים, שגם עם כניסת הגרמנים עדיין לא ידעו איזה גורל טרגי מכינים להם הנאצים.

לא חלף אלא זמן מה ובעיירה נתקבל סימן ראשון על אודות הגורל המר שמצפה ליהודים, כאשר נפתח משרד של "זונדקומענדאנטור". בהוראת משרד זה הוקם הגטו היהודי בדנילוביץ'.

"שני מפקדים גרמנים התיישבו במקום וניהלו משרד שממנו התנהלו כל ההוראות לגבי החיים בעיירה", סיפר ר' שלום-בער. "אחותי נעכא עבדה אצלם בתור מתורגמנית והם אמרו שकेבור זמן מה, כל היהודים יועברו להתגורר בגטו.

"וכך היה: לאחר כחודש ימים, ניתן חוק שכל יהודי העיירה צריכים לעבור להתגורר ברחוב אחד מגודר - הגטו. פקודה נוספת ניתנה - כל יהודי חייב לענוד על בגדו סמל 'מגן דוד', מלפניו ומאחוריו.

"הרחוב שבו היה ביתנו היה הרחוב שהפך ל'רחוב הגטו'. אנו נשארנו, אפוא, להתגורר בביתנו, אלא שיהודים רבים שהגיעו מרחובות אחרים בעיירה נאלצו להשתכן בצוותא עם דרי הבתים הוותיקים ברחוב. כך אירע שכל בית הכיל בתוכו משפחה נוספת או שתי משפחות וחיו ביחד. מסביב לרחוב הוקמה גדר גבוהה שמנעה כניסה ויציאה.

"היה בכך גם משהו חיובי: השוטרים הפולנים לא הורשו להיכנס לגטו ומעתה הוקל ליהודים מהעינויים של הרוצחים הללו. החוקים בעיירה נקבעו מעתה רק על-ידי אותם שני קצינים גרמניים - היק ודלהיימר, ימח-שמן.

"מאחר שאחותי עבדה במשרד הגרמנים, ניתן לה

רשיון מיוחד לצאת כל יום מהגטו. היא היתה הולכת גם לשוק בעיירה, לקנות מוצרים עבור הגרמנים. בינתיים היתה קונה מוצרים גם עבורנו ועבור אנשים נוספים בגטו".

יהודי דנילוביץ', כמו גם רוב יהודי האזור נוצלו מיד ככוח עבודה זול - הגברים נשלחו לעבודות כפיה ביערות הסמוכים ואילו הנשים הועבדו בשדות האיכרים, אלה שאך תמול שלשום היו מצויים איתם ביחסי ידידות קרובים ולפתע, עם הכיבוש הנאצי, הפנו להם עורף, ניצלו אותם והשפילו אותם עד עפר.

אל הקשיים החמריים שאפיינו את החיים בגטו בדנילוביץ', נוספו גם מדי יום מנות גדושות של השפלות ועלבונות שהיו ללחם חוקם של יהודי העיירה.

בנות העיירה התהלכו בחשך מתמיד מפני הבריונים הגרמנים. כך למשל, חבורת חיילים נאצים ניטפלה באחד הימים לכמה נערות, ויהודי אחד, שלא היה יכול לראות כיצד הבריונים רומסים את כבוד בת ישראל, מילט את אותן בנות ונמלט בעצמו אל עבר בית-הכנסת, שם הסתתר בארון-הקודש.

בתגובה, פקדו הנאצים על 15 מפרנסיה היהודים של העיירה, ובהם גם אביו של ר' שלום-בער, להיכנס בבגדיהם אל מי הנחל במרכז העיירה, להלך שם על ברכיהם ולא התירו להם לצאת משם, עד שאותו יהודי הסגיר את עצמו לידי הגרמנים.

אותו יהודי נורה מיד למוות ובמשך כמה ימים נותרה גופתו במקום, כיוון שהנאצים אסרו על קבורתו.

איטקה יוסלזון לבית רודרמן, בת דודתו הבוגרת של

ר' שלום-בער, מספרת מדוע למרות ההשפלות והחשש לחייהם לא נמלטו היהודים ליערות, כדי להצטרף לפרטיזנים:

"הפרטיזנים דווקא רצו שנצטרף אליהם, אבל הם אמרו שרק הצעירים, שיכולים לסייע במלחמה נגד הגרמנים, יכולים להצטרף אליהם. זה לא היה בחשבון, כי לא הסכמנו להפקיר את המבוגרים. בנוסף לכך, מדי יום, כשחזרנו מהעבודות, ספרו אותנו, ותמיד איימו עלינו שאם מישהו יעיז להימלט, הנותרים בגטו ישלמו על כך בחייהם".

בתנאים לא תנאים, תחת איום מתמיד על חייהם, כאשר בלבותיהם מקננת תחושה מטרידה של אי ודאות וכשברקע מתקתקת פצצת זמן העומדת להתפוצץ ולרסק את הקיום היהודי בעיירה - התנהלו החיים בגטו, כאשר המטרה העליונה היא לשרוד. לשרוד כמעט בכול מחיר.

"השמירה על הגטו", סיפר ר' שלום-בער, "לא היתה קפדנית במיוחד, כך שבחסות החשיכה היה אפשר להסיר אחד מהקרשים בגדר הגטו, לצאת החוצה ואחר כך לחזור פנימה. בימות החורף, בהם היתה קשה השוטטות ברחובות, היו הגויים מהכפרים הסמוכים מתקרבים לעיירה דרך עברו השני של האגם מחדירים אלינו לגטו שקים מלאים במוצרי מזון - תפוחי אדמה ועוד, ותמורתם היינו מוסרים להם מוצרים שווי ערך. כך שבגטו לא שררו תנאי רעב. למרות שלא היה מזון בשפע, אבל היה מה לאכול.

"מדי יום יצאו הצעירים שבין יהודי הגטו לעבודה, כשהם מלווים במשמר המשטרה הפולנית. הם עבדו בשטחיו של הגרף המקומי שהיתה לו חצר גדולה, שם היו גינות ושדות רבים, והם עיבדו את השדות. בדרכם

לעבודה ובדרכם חזרה, היו מצליחים לקנות משהו אצל האיכרים שעמדו בדרכם - ליטר חלב, מעט תפוחי אדמה, והיו מחדירים זאת בחשאי לתוך הגטו.

"בביתנו עדיין נשארה הפרה הפרטית שלנו. כמובן, בהתחלה לא לקחו לנו את הפרה, אבל היתה בעיה אחרת - לא היה במה להאכיל אותה. כבר סיפרתי קודם שמאתורי ביתנו היה אגס, אבל בשטח שלפני האגס, צמחו קני במבוק גדולים שהיו להם עלים רחבים. זה שימש מעתה כמאכל לפרה. עבודתי באותם ימים היתה לקחת מגל שמשתמשים בו לקצירת תבן ושק לאיסוף התבן, והייתי הולך לקצור את העלים. הייתי מרים את שולי מכנסיי והולך לקצור ואחר כך מאכיל את הפרה.

"יום אחד עמדתי וקצרתי את עלי הבמבוק במנוחה ולפתע שמעתי את הילדים צועקים לעברי מרחוק: 'שלום-בער, שבת'ל הגיע'. מרוב התפעלות לא הבחנתי במעשיי. המגל נפל מידי וגרם חתך רציני באצבעי, שהותיר רושם במקום זה עד עצם היום הזה. אבל תחילה עלי לספר מיהו אותו שבת'ל שגרם לי לשמחה כה רבה.

"שבת'ל היה בן-דודתי, בנה של הינדא-רעשע. כבר בתקופת שלטון הפולנים בעיירתנו, הוא נלקח לשרת בצבא הפולני ומאז נעלמו עקבותיו. לאחר שהמלחמה בין פולין וגרמניה הסתיימה והגרמנים כבשו את האזור שלנו, לא ידענו כבר מה לחשוב. חשבו שמן הסתם הוא כבר מזמן אינו בין החיים.

"ואולם, מסתבר שכאשר המשטרה הפולנית עברה להסתפח תחת שלטון הצבא הגרמני, הוא הסתיר את זהותו היהודית ואמר שהוא פולני. בהיותו חברה'מן חרוץ מאוד, הוא הצליח להישרד בחזית הגרמנית במשך קרוב לשנה. הוא נשא חן בעיני המפקדים שעליו, ושיחד כמה

פקידים שם עד שהסכימו לתת לו ניירות המאשרים לחזור לו הביתה ואף הוסיפו במסמך בקשה מיוחדת: מאחר שהפולני הזה מסור בכל ליבו למען הצבא הגרמני, מתבקש כל חייל גרמני שיפגוש אותו לסייע לו בדרכו הביתה. כך הגיע שבת'ל רודרמן חזרה לדונילביץ'.

"בשלב הראשון הוא ניגש עם המסמכים שבידו אל משרד המפקדה הגרמנית והם קידמו את פניו בשמחה רבה. הם הודיעו לו שהם ימנו אותו לאחד מראשי המשטרה הפולנית בעיירה. כך הוא הצליח להיכנס אלינו לגטו.

"כשנכנס לביתנו, הוא ניגש אל אבי ע"ה וסיפר לו על הרעיון. אמר לו אבי: 'אתה משחק כאן בחיך. כשהיית בשטח הקרב, איש לא הכיר את יהדותך. כאן בעיירה כולם מכירים אותך ועד מהרה ילשינו עליך האיכרים הפולנים ששמך הוא שבת'ל רודרמן, בנו של ר' זלמן. הם ימסרו אותך לגרמנים, והללו עלולים לירות בך בו-במקום, משום שהיתלת בהם. עצתי לך היא שהחל ממחר תתלבש כיהודי, תענוד סמל מגן-דוד כמו כולנו וכך תיגש להיק ודלהיימר ותצהיר בפניהם כי אתה יהודי. והקב"ה יעזור שתצמח לך מכך רק טובה'.

"הוא ציית לעצתו של אבי, ולמחרת ניגש אל שני הקצינים הגרמניים, כשהוא מזדהה בפניהם מתדש בתור יהודי. היק היה רשע מרושע, וכששמע שהוא יהודי, קרא לעברו בחמת זעם: 'דו ביסט א יודע?! וועק פון דאנעט, אין געטא אריין!' (אתה יהודי?! הסתלק מכאן - הישר אל הגטו!) אבל זה בדיק היה מה ששבת'ל ציפה לו, וכך הוא הגיע אל הגטו והפך לאחד מתושביו, כמו כולנו.

"עם זאת, שבת'ל היה בחור גיבור, שגם דיבר גרמנית שוטפת, וכך הוא הפך לאחד מהעומדים בראש המשטרה

היהודית בגטו. בעתיד אספר על כך שבזכותו של שבת'ל, הצלחתי לשרוד במשך כל תקופת שהותי בעיירות עם הפרטיזנים. בכל עת לקח אותי אתו, לאן שהלך לקח אותי - הילד הפצוע, כפי שיסופר בהמשך.

"כאמור, שבת'ל היה חברה'מן פיקח וערמומי והוא היה מצליח להתגנב לעיתים קרובות מאוד אל היערות הסמוכים. פעם אחת הצליח לקנות אצל האיכרים פרה. בעת היה צריך להכניס אותה אל הגטו. ואת מי הוא לקח אתו בתור עוזר בהובלת הפרה? - אותי, שלום'קע, בן-דודו.

"אני מצידי כבר הייתי מוכן למבצעים מסוג זה. לילה אחד יצאתי עם שבת'ל אל הכפר, לקחנו שם את הפרה ולפנות בוקר היה עלינו להכניס אותה אל הגטו. עברנו עם הבהמה ממש בסמוך לבית שבו שכן משרד המשטרה הפולנית. הוא היה לבוש בבגדי איכרים וגם אני הייתי לבוש כמו בן איכרים קטן, כך שלא משכנו את תשומת ליבם של השוטרים.

"אחר-כך פנינו לימין, שם ביקענו כבר מראש (בדרך יציאתנו מהגטו באותו לילה) כמה קורות עץ בגדר הגטו וכך הכנסנו את הפרה לגטו.

"אני זוכר כמו היום, כיצד נתקלנו ברחוב בדמותו של יהודי שראה אותנו ואמר לנו: 'דעו לכם שראיתי הכל. ראיתי כיצד הכנסתם את הבהמה וגם אני רוצה חתיכת בשר לעצמי. בכל אופן, שבותי הביא את הבהמה אלינו, אל הרפת שבביתנו ואבי ע"ה שחט את הבהמה".

בניגוד לתהליך ההשמדה האיטי שציין את חיי הגטאות בערים הגדולות, בחלק זה של ביילורוסיה פעלה מכונת הרצח הנאצית מיד עם הכיבוש וכבר בתודש יולי,

עם כניסת הגרמנים, נרצחו אלפים מיהודי העיירות.

ביולי '41, כאשר הנאצים פלשו לביילורוסיה, הפרטיזנים עדיין לא הגיעו ליערות קאזיאן. יערות אלה, המשכם הטבעי של יערות נארוץ', היו מבותרים וביניהן שכנו עיירות כמו ברסלב, גלובוקי, שרקובשצ'זנה, אופסה, מיורי, פוסטבי, דרויה, סונציאני, דנילוביץ' ועוד.

היערות היו בשליטת האיכרים, שתמורת שק מלח שמשקלו 20 ק"ג היו מסגירים לידי הגרמנים כל יהודי שנפל בידיהם. היו גם לא מעט מקרים שבהם רצחו איכרים משפחות שלמות שנפלו בידיהם.

לבד מהאיכרים הסתובבו ביערות גם כנופיות של שודדים ורוצחים, חלקם חיילים רוסיים שנמלטו מהגרמנים. כולם היו מאוחדים בשנאתם ליהודים.

חלק משרידי השחיטות בגיטאות, ניצולים בנס מגיא ההריגה, נמלטו אל היערות, אך כאמור באותה תקופה הם עדיין לא יכלו למצוא שם את בטחונם. בלויים וקרועים הם שוטטו ביער בבקשם אחרי פת לחם.

כשהגיע החורף הם הבינו כי לא יכלו לשרוד לבדם, ולא היתה להם ברירה אלא לחזור לגטאות.

שנה וחצי חיו יהודי דנילוביץ' בגטו, כשמעל ראשם מאיימת חרב השחיטה הגרמנית. חרב שביום בהיר אחד, ללא הודעה מוקדמת (אך גם לא במפתיע) - הונחתה על ראשם בחורף '43.

פרק ד :

הבריחה ליערות

ליהודים בדנילוביץ' לא היו אשליות. הם ידעו היטב, כי הנאצים זוממים לרצוח אותם ובכוונתם לחסל את הגטו ולהוציאם להורג. הם רק לא ידעו מתי. כיוון שהגורל היהודי לימד אותם כיצד לשרוד, גם כשהסיכויים אפסיים, הם התכוננו לקראת הפורענות, שהריח שלה, כאמור, עמד באוויר.

בחודש מאי 1942, אחרי שורה של נגישות והתנכלויות, החרמות רכוש ומעשי רצח הטיל קצין המשטרה הגרמני לענייני שטחים מגלובוקי (הגביטס קומיסר) על היהודים בגיטאות מס כבד שרושש אותם כמעט כליל. זמן קצר אחר כך יחל חיטולם הפיסי של היהודים בגיטאות.

על גזרות המס שקדמו לרצח, סיפר ר' שלום-בער:

"העיירה גלובקי, שהיתה במרחק 28 ק"מ מדנילוביץ', היתה עיר גדולה יותר, ושם היה מקום משכנו של קצין המשטרה הגרמני לענייני שטחים. בגלובוקי היה גטו גדול, שבו עבדו יהודים. מפעם לפעם הגרמנים הוציאו בתור עונש - מס על היהודים שימסרו להם כמות מסויימת של זהב, כסף וכדומה. עונשים זהים היו מגיעים באותה שעה גם לדנילוביץ'.

"כשקנס כזה היה מגיע לדנילוביץ', היו אבא וחברי

ועד הקהל מתאספים, קוראים לכל הגבירים (לשעבר) ומבקשים מהם שימסרו את פרוטותיהם האחרונות, ימכרו את התכשיטים שעדיין נמצאו בבתיהם, ומהסכום שהצטבר היו משתדלים לרכוש את כמות הזהב שהוטלה עליהם".

מעטים מאוד מיהודי דנילוביץ' נותרו בחיים וכ-800 מיהודי העיירה נרצחו על-ידי הגרמנים. רק מעטים הצליחו להימלט ליערות, ולחבור שם אל קבוצות הפרטיזנים, אך ההימלטות וההצטרפות לפרטיזנים היתה רחוקה מלהיות תעודת ביטוח, וכמה מהפרטיזנים היהודים, בהם גם אביו של ר' שלום-בער ואשתו השניה, עתידים היו ליפול במלחמת הגרילה נגד הנאצים.

על הימים שלפני חיסולו של הגטו בדנילוביץ, ועל השמועות הנוראיות שהגיעו מעיירות סמוכות באזור - ביולי 1942 הושמד גטו שרקובושצ'יזנה ובאוגוסט אותה שנה נרצחו בגלובוקי 2000 מיהודי הגטו ורק מעטים נותרו בחיים - סיפר ר' שלום-בער:

"...התחלנו לשמוע על ה'פינויים' שאירעו בעיירות הסמוכות. נודע לנו שבעיירות שארקישענע, מיאדל, פיסע ועיירות רבות נוספות שהיו ברחבי האזור, היתה 'שחיטה' גדולה שבה נרצחו יהודי הגטאות שבעיירה. לכל עיירה היה הגורל שלה, על ידי השוטרים של הס.ס. והס.ד. שהיו מגיעים בנסיעה ומשמידים ברציחה את כל יהודי העיירה.

"כשהיינו שומעים בשורות מרות שכאלה, היינו כולנו מתהלכים בפנים חיוורות מפחד-מוות, מתוך תחושת פחד אימת-מוות, שהנה, הנה, הם יגיעו גם לכאן ויבצעו פה את ה'שחיטה', ההשמדה ההמונית של יהודי העיירה..."

"בינתיים הגיעו אלינו שמועות שהפרטיזנים נמצאים

כאן ביערות הסמוכים והם כבר הצליחו לבצע בהצלחה כמה פעולות נגד הגרמנים. הם הציתו גשר ששימש למעבר כלי תנועה גרמניים ועוד. אפשר כבר היה לחוש ולהריח שהפרטיזנים נמצאים בשטח שמסביבנו.

"ער היום אינני מסוגל להבין מדוע זה לא קרה - מדוע לא עזבו כל יהודי העיירה את הגטו וברחו לעבר הפרטיזנים. היו בעיירתנו כל-כך הרבה אנשים צעירים, בעלי גוף בריא, יהודים חכמים. והרי בכל העיירה היו רק שוטרים גרמניים אחדים. אני בטוח במאה אחוזים שהיה אפשר לצאת מהעיירה בלילה אחד ולברוח ולהתחבא בעיירות. אבל כנראה שכל זמן שיושבים בבית חמים, עם המשפחה והילדים הרכים, הרי שלא היתה לאנשים הגבורה כדי לעזוב מיוזמתם את הגטו ולברוח אל היערות אי-שם, לחפש שם את הפרטיזנים ולהסתתר עמם.

"עם זאת, דומני שבעיירה דולהין זה כן קרה. רבים מיהודי הגטו נמלטו בן-לילה לעבר היערות, וכך ניצלו חייהם של יהודים רבים. אבל אצלנו המשיכו לחכות. למה חיכו? - חיכו עד שהגרמנים יגיעו וישמידו את כולם, ר"ל.

"בלילות הבאים, כך הוחלט בקרב יהודי דנילוביץ', ישבו אנשים שתפקידם להאזין האם שומעים המולה שמעידה כי המרצחים הגרמנים מגיעים אלינו.

"חלף שבוע נוסף. יום רדף יום, שבוע רדף שבוע. אני זוכר היטב שמדי לילה היו מתאספים יהודים רבים בגטו, שכנים קרובים ומכרים רחוקים, וכולם היו מחכים עד שאתותי נעכא היתה תוזרת מהעבודה בקרב הגרמנים. שם היא היתה מאזינה בחשאי לשידורי הרדיו, שהיו מדווחים על מה שמתרחש בשדה הקרב ברוסיה, באמריקה, על מה שקורה בחזית. היא היתה מספרת

לכולם על החדשות הטריות, ואז היה מתחיל להתפתח בין הנוכחים ויכוח.

"כששמענו על מפלתם הגדולה של הגרמנים בקרב סטלינגרד המפורסם, פרצה שמחה גדולה בביתנו. ידיעה זו חיזקה את התקווה בלבבות - שהנה, הנה, תיכף תגיע הישועה. בשעות הקטנות של הלילה, כאשר שאון מטוסי הקרב האמריקאיים והרוסיים היה נשמע, ידענו שהם טסים לעבר צבאות הגרמנים כדי להפציץ אותם. היינו עומדים וצופים בהם בהתרגשות, מברכים אותם מקרב הלב ומאחלים להם הצלחה גדולה, מתוך ציפייה וייחול לרגע שבו תבוא הישועה ונזכה להינצל מחרב הגרמנים הרצחניים".

לילה אחד, כאשר יהודי הגטו נמו את שנתם, עשו חיילי הס.ס. ושוטרים פולנים את דרכם לגטו. באותה תקופה, מכונת ההרג הרצחנית של הנאצים עבדה במלוא עוצמתה הרצחנית ובכבשנים במחנות ההשמדה נערם עפרם של בני עמנו.

לנאצים שצעדו לגטו בדנילוביץ' היתה מטרה אחת ברורה - רציחתם ותיסולם של כל היהודים שהתגוררו במקום - נשים, גברים וטף, מקטן ועד זקן, מתינוק ועד ישיש.

תצפיתנים יהודים ששמרו באותו לילה על הגטו מיהרו להעיר את היהודים כדי שאלה ינסו להימלט ברגע האחרון ליערות. משפחת רוזרמן - דודו, דודתו ובני ובנות דודיו של ר' שלום-בער - התפצלה לשתי קבוצות, כאשר כל קבוצה מיהרה להסתתר במחבוא תת קרקעי המיועד לה. הפיצול הזה נעשה לפי הצעת אבי המשפחה, שסבר שעדיף שכך יהיה, כיוון שעל-ידי כך רב הסיכוי שמישהו מבני המשפחה ינצל, מישהו שיוכל להגיד קדיש

על בני משפחתו שיירצחו.

וכך אמנם היה - קבוצת המסתתרים שבה ישבו דודו ודודתו של ר' שלום-בער וארבעה מילדיהם התגלתה על-ידי הנאצים. את צעקותיהם ואת היריות שקיפדו את חייהם, שמעה היטב איטקה יוסלזון, בת דודתו של ר' שלום-בער. איטקה ושני אחיה המזועזעים כבשו בקושי רב את בכיים והמשיכו להסתתר במקום מתבואם. המרצחים המשיכו להסתובב בגטו, כשכלי הנשק בידם, ורצחו את כל מי שנקרה בדרכם. אחרים מבני הגטו הובלו אל מחוץ לעיירה, שם ציוו עליהם לחפור בור גדול ושם ירו בכולם ושם גם קברו אותם.

המסתתרים המתינו עד לשעות הערב ואז, בחסות החשכה, נמלטו אל היער, שם הם עתידים לפגוש את שלום-בער הצעיר, שנפצע מיריה במותנו במהלך פציעתו.

שלום-בער לן באותו לילה בו פשטו הנאצים על הגטו, במבנה מאולתר במקום עבודתו, מחוץ לגטו בשולי דנילוביץ', לא הרחק מקצה גבולו של היער. על נסיבות התגלגלותו למקום, סיפר:

"דנילוביץ' שוכנת בין שתי ערים - גלובקה מצד אחד ופוסטוב מצד שני - במרחק של כ-30 ק"מ מכל אחת מהערים. בשטח שבין פוסטוב לדנילוביץ' היה יער ששמו לוטשה, שם התגוררו גויים רוסיים, פרבוסלביים. בטבורו של היער, היה בית גדול בן שלוש קומות שהגרמנים רצו להתיישב בו ולעשות בו כרצונם. אלא שהבית עמד שומם זה זמן רב והיה צורך באנשי מלאכה שיעסקו בשיקום הבית - נגרים, בנאים ועוד.

"למטרה זו, לקחו הגרמנים 20 איש מעיירתנו - 16 בחורים וארבע נערות. אחד מהם היה אחי המבוגר,

אריה-לייב, שבתקופת שהותנו בגטו למד את מלאכת הנגרות, כדי שיהיה לו מקצוע כלשהו. כעת, הרשה לו אבי לנסוע עם הקבוצה, מתוך תקווה שייקל עליו להינצל בדרך זו, שהרי הבית נמצא בתוך כפר השוכן במעבה היער. הנגר הראשי היה יוסף הנגר, שהיה מכונה 'יוסף דער לאבער', עליו סיפרתי כבר בתחילת סיפורי. כל הקבוצה הזו הוסעה לאותו בית ועסקה במלאכת השיפוף. ארבע הנערות עסקו בבישול והכנת אוכל עבורם. ארבעה שוטרים שהוצבו במקום הופקדו על שמירתם ובנוסף להם היה גם מפקד הולנדי שפיקח על התקדמות העבודה.

"מאחר שהיו בבית הרבה 'זשוקעס', דרשו הגרמנים שיביאו מעיירתנו גם רופא שיש לו האמצעים לשקם את ה'זשוקעס'. בעיירתנו התגורר הד"ר חצקלביץ' ע"ה, שהיה כבר אדם מבוגר וזה היה תפקידו. כעת נלקח הד"ר חצקלביץ' מהגטו והוסע ליער לוטשע. מאחר שהוא היה זקוק לאדם צעיר שיעזור לו בהבאת חול וכדומה, היה דרוש ילד שיסייע לו במלאכה. ואז הציע אבי שאני אצטרף אל ד"ר חצקלביץ', מתוך תקווה שמשם נוכל לברוח ולהינצל בקלות רבה יותר.

"הוא מסר בידי חבילת בגדים נקיים ושלח אותי עם ד"ר חצקלביץ'. לי אישית, בתור ילד, היתה סיבה נוספת להסכים לנסיעה - כך אפטר מהשהות הכפויה במחיצת אמי החורגת... כך הגעתי ללוטשה".

את אותו יום גורלי, שבו עזב את דנילוביץ' ועבר ליער, יום שסימן למעשה את ראשית מעשה הינצלותו המופלא - זכר ר' שלום-בער עד ליומו האחרון, כאילו רק אתמול היה:

"היה זה ביום שישי. נסענו בעגלה, מלווים באנשי משטרה שהיו בלאו הכי בדרכם מדנילוביץ' לפוסטוב

והציעו שיסיעו אותנו עד לאותו בית. נפרדתי מאבי בהתרגשות ויצאנו לדרך. כשהגענו למקום, מצאנו בית גדול שהיו בו חדרים רבים. אחד החדרים, שהיה אולם גדול, שימש מקום לינה עבור הבחורים (הנערות ישנו בחדר נפרד). הם ישנו בתנאים מינימליים - הציעו מזרונים או מעט תבן וישנו עליהם כך, על הרצפה. כשהיו קמים בבוקר, היו יורדים למטה, לקומה הראשונה, ומתרחצים מעט בשלג.

"מדי בוקר, אספו השוטרים את כל בני הקבוצה וספרו את מנינם. אחר כך היה הולך כל אחד לעבודתו בשיקום הבית. ישנתי שם לילה אחד, שנתי לא ערבה לי במיוחד וכשקמתי השכם בבוקר, גיליתי שאני הראשון שכבר התעורר משנתו.

"ירדתי למטה להתרחץ בשלג. הייתי אז כבן 11. עמדתי כך והתרחצתי בשלג, והנה צדו את עיני שני 'לאזאויקעס', משאיות גדולות מלאות בחיילים גרמניים. לא התפלאתי לראות אותם. הם קראו לעברי: 'אתה מבין גרמנית?' כשעניתי בחיוב, הם שאלו אותי היכן מתגורר כאן ראש העיר. עניתי שאינני יודע. אני חדש כאן והצעתי להם להמתין רגע קט, כדי שאשאל את אחד מבאי הבית, ואז אחזור אליהם עם תשובה.

"עליתי לקומה השניה שם ישנו בני הקבוצה וסיפרתי להם שלמטה עומדות שתי מכוניות עם גרמנים. איש מבני החבורה לא ייחס לעובדה זו חשיבות מיוחדת, כיוון שמפעם לפעם היו חולפים במקום גרמנים.

"מאוחר יותר, בשעת הבוקר, הגיעו השוטרים המופקדים עלינו, ציוו עלינו כרגיל להתלבש וספרו את מספר בני הקבוצה. אלא שהפעם, בשעת המפקד, הם לא העמידו את כולנו בפרוזדור הבית, אלא כינסו אותנו

באחד החדרים. כולנו נכנסנו לחדר ונעלו בעדנו את הדלת. אז כבר הבנו שמהו התרחש כאן. השוטרים התרוצצו הנה והנה והיה נראה שמתחוללת כאן סערה. הלבבות שלנו התחילו לדפוק בפראות. מי יודע מה קורה פה?

"לבסוף נפתחו הדלתות והשוטרים ציוו על ארבע הנערות לצאת מן החדר. סברנו שהגרמנים המופקרים רצו לקחת את הנערות. הנערות יצאו, ולא חלפו אלא כמה דקות ושמענו קולות ידי. כעת כבר הבנו שהגיע הרגע הנורא. אמרנו לעצמנו ששתי המכוניות המלאות בגרמנים הגיעו לכאן כדי להשמיד את כולנו".

גם ברגעים קשים אלה, כשאימת המוות משתקת את הגוף, נמצא מי שגילה תושיה וניסה להימלט מהמרצחים. היה זה מסוג הרגעים שעליהם ניתן לומר, כי חוט דק כשערה מפריד בין החיים למוות.

"כולנו עמדנו נעולים בתוך החדר", שיחזר ר' שלום-בער את רגעי האימה, "כשבפתח החדר עומדים שוטרים. בחדר, שהיה בקומה השניה של הבנין, היה רק חלון אחד. הרגשנו כאילו אנו נתונים במלכודת. הנגר המכונה 'יוסף דער לאבער' החזיק בידו גרזן של נגרים. הוא לא איבד את עשתונותיו, ומאחר שהחלון היה כפול, כנהוג בימות החורף, הוא יישר את המסמרים, חילץ את אחד החלונות ממקומו, פתח את החלון וקפץ בעד החלון החוצה - היישר על-גבי ראשיהם של החיילים הגרמנים שעמדו שם למטה. הוא היה הראשון שקפץ, אחריו קפץ בחור נוסף והשלישי היה אחי אריה-לייב.

"ברגע שאחי קפץ, כבר לא חשבתי יותר - לנגד עיני ראיתי את החיילים הגרמנים המתפרצים אל החדר ומתחילים לירות לכול עבר. קפצתי מיד אף אני החוצה

בעד החלון.

"נחתתי על גבי הקרקע ברכות, כאילו הייתי כדור משחק שמועף באויר. ברוך השם, לא אירע לי מאומה. בינתיים עמדו הגרמנים המומים, כשאינם יודעים כיצד להגיב לנוכח חוצפתם של היהודים המקפצים על גבי ראשיהם. הבחנתי בדמותו של אחי שבורח בריצה לכיוון הימני של היער, ומנגד הבחנתי בדמותו של יוסף דער לאבער שרץ קדימה, לעבר האזור של הפארק המיוער. אינני יודע מדוע - אבל העדפתי לרוץ בעקבותיו של יוסף. רצתי כך כ-30 מטר במהירות המירבית שיכולתי - עד שהיה עלי לעצור כדי לשאוף מעט אוויר. הרגשתי שנשמתי נעתקת מקרבי ולא יכולתי להמשיך עוד לרוץ. הסתכלתי לאחור וראיתי שני שוטרים פולנים שרצים אחרינו כשרובים בידיהם".

שלום-בער הצעיר, שכבר ראה את המוות לנגד עיניו צעק בייאושו לנגר:

"יוסף, הצל אותי, אינני מסוגל עוד לרוץ".

הנגר השיב לו:

"עמוד מאחורי אחד העצים והסתתר".

"היו שם עצים גדולים", ממשיך ר' שלום-בער לספר על אודות הינצלותו מידי המרצחים, "ונעמדתי מאחורי אחד העצים עד שנשימתי תחזור אלי, וכך עשה גם יוסף".

השוטרים לא הראו סימני התעייפות והם המשיכו בריצתם - לקראת שני היהודים. אחד מהם כבר עבר ממש ליד שלום-בער, אך באותו רגע זינק לעברו מאחור יוסף דער לאבער והיכה אותו בראשו בגרזן שהיה בידו. השוטר נפל ארצה. יוסף חטף מידיו את הרובה ואז קרא

לילד הקטן:

"שלום'קע, תברח מכאן מהר".

באותו רגע ידע שלום-בער כי הנגר פשוט הציל את חייו.

על המשך המנוסה ועל התלאות הרבות שעבר באותה שבת-קודש ארוכה, סיפר ר' שלום-בער בקלטות שהשאיר אחריו:

"יוסף רץ מצד אחד, אני רצתי מצד שני ולאחר זמן ממושך של ריצה, ראיתי שהשוטר השני ממשיך לרדוף אחרי. כאן כבר עמדנו בסמוך לקבוצת בתים, כנראה כפר של גויים שהיה ביער. בנוסף לכך, בקטע זה של הדרך - הייתי צריך לרוץ בדרך לא דרך שהתפתלה על פני הר גבוה. מאחורי השדה היה היער, וידעתי היטב שכאשר אגיע ליער, כבר אנצל. באותו רגע החלטתי שאני חייב להמשיך בכל הכוחות. רצתי וטיפסתי על פני ההר והשוטר - כך סיפרו לי מאוחר יותר האיכרים המקומיים - הניח את הרובה על כתפו וירה לעברי".

"אחרי הירייה הראשונה", הוא ממשיך לספר, "הרגשתי שהכדור חלף ממשי לידי. לאחר הירייה השניה, צנחתי ארצה כשאני מרגיש כאב עז באחוריי. מיששתי את מקום הכאב בידי והרגשתי שנוזל משם דם. הבנתי שנפצעתי, אבל הקב"ה נתן לי את השכל שלא להתרומם עוד. אילו הייתי מתרומם שוב, הוא היה יורה שוב וקוטל אותי במקום.

"המשכתי לשכב כך עוד כעשר דקות. שמעתי את צעקותיהם של אנשי הכפר, שהסתובבו ואספו את הגופות המתות שהיו פזורות בשדה. התרוממתי בזהירות

והתחלתי לפסוע. פסעתי כמה פסיעות ונפלתי. שוב פסעתי ושוב מעדתי. הכאבים בצידי הקשו עלי מאוד את ההליכה, אבל החלטתי החלטה נחושה שאני מוכרח להמשיך.

"הלכתי עד שהגעתי לבית הראשון בכפר. היה זה ביתם של איכרים גויים. האיכרה פתחה לי את הדלת, וביקשתי ממנה שתיתן לי מטלית לחה כדי שאחבוש את פצעי. היא החלה לספר לי סיפורים על אודות האירועים המחרידים, וממנה למדתי שאיכרי הסביבה שמעו גם הם את היריות באזור והבינו מה קרה כאן. שתקתי, הרמתי את החולצה שכיסתה את מקום פגיעת הכדור והצמדתי את המטלית למקום המדמם".

האיכרה הציעה לשלום-בער הצעיר לאכול ולשתות, אך לפתע נכנס לבית בריצה איכר אחר וכשראה אותו יושב בפינה ונח, שאל את האיכרה:

"האם הכנסת לביתך ברגע זה ילדון יהודי?"

האיכרה תמחה על שאלתו, אך לפתע - כאשר הבחין בילד היהודי הקטן, היושב פצוע בפינת החדר - הוא שינה את טון דיבורו וכעבור כמה דקות יצא מהמקום, כשהוא חושב, מן הסתם, על שק של מלח שאותו יקבל בתמורה ליהודי הקטן שאותו יסגיר לידי מרדפיו.

"הבנתי שלא אוכל להישאר כאן אף דקה נוספת", סיפר ר' שלום-בער. "יצאתי מהבית במהירות והמשכתי לרוץ לכיוון היער. אחר ריצה של כמה מאות מטרים, הפנתי את מבטי לאחור, לעבר הבית שממנו נמלטתי, והנה אני רואה את האיכר ההוא, מלווה בשוטר, נכנס אל תוך הבית.

"הבנתי שטוב עשיתי בכך שברחתי מיד ושינסתי את

מותניי במשנה מרץ. המשכתי לרוץ עד שהגעתי ליער".

ה-23 בנובמבר, 1943 היום שבו נמלט ר' שלום-בער מגיא ההריגה אל המסתור ביערות, היה אחד מימי החורף הקשים והילד הצעיר לבש לגופו בגדים קלים בלבד.

"הכפור היה נורא, שלגים עזים ירדו אבל הייתי מאושר מעצם הידיעה שניצלתי ממוות בטוח", הוא סיפר. "התחושה הטבעית שלי היתה - פחד מפני כל אדם שאני עלול לפגוש בו. לא פחדתי מפני חיות היער - פחדתי רק מבני אדם. רציתי להעמיק ולהתקדם עוד במעבה היער. המשכתי ללכת כך יום שלם. היה זה יום שבת-קודש.

"הלכתי לאן שעיני הובילו אותי וחיכיתי לשעה שהחשיכה תרד. קיוויתי שבלילה אוכל להיכנס לאיזושהי בקתה, או לבית מרחץ שבו הגויים מחממים את המקום כדי לייבש את הפשתן. קיוויתי ששם אוכל לחמם מעט את גופי הקפוא. באותה שעה, מטרתי העיקרית היתה לחזור הביתה - לדנילוביץ'. חשבתי לתומי שהגרמנים באו לרצוח רק את הפועלים שעבדו ביער לוטשה.

"חוש ההתמצאות שלי אמר לי כך: מאחר שכאשר ברחתי מלוטשה, כיוון בריחה היה קדימה, אני צריך כעת לפנות ימינה ולהתקדם עד שאגיע לדנילוביץ'. הסביבה עצמה לא היתה זרה לי כלל ועיקר. בתור ילד, הייתי רגיל לשוטט באזור, אהבתי לטייל עם הפרה שלנו ביערות ונתיבי היער היו מוכרים לי היטב. המשכתי לפסוע כך במשך יום שלם. ידעתי היטב שאם אתיישב לנוח, גופי עלול לקפוא למוות, ולכן המשכתי לצעוד. כאב לי מאוד בצד אבל הדחף הפנימי, הרצון לחיות, הניע אותי להמשיך לצעוד".

בשעות הערב של אותו היום, הבחין שלום-בער

הצעיר באורות מנצנצים של בתי אחד הכפרים באזור. כל שהוא היה יכול לחשוב עליו היה אותו בית מרחץ חם, שבו יוכל לחמם מעט את בשר גופו הקפוא.

ואמנם הבקתה לייבוש פשתן שעל אודותיה חלם בהקיץ בשעות היום, הזדמנה לו לעת ערב. "שמחתי ונכנסתי לשם כדי לנוח מעט", הוא סיפר. "חלפו כמה דקות והנה שמעתי דפיקות בדלת. התברר שה'שקצים' של הכפר הבחינו בכניסתי למקום והם צעקו לעברי מבחוץ: 'ז"ד, הסר את מגפיק ותן לנו אותם'. הבנתי מיד שאם אסיר את מגפיי, אקפא למוות כשאצעד בשלג. עוד ידעתי, כי הם עלולים למסור אותי לידי הגרמנים".

למרות שהיה ילד צעיר, עוד לפני גיל בר-מצווה, גילה שלום-בער הצעיר תושיה רבה, כששמע את נערי הכפר דופקים בעוצמה על דלת הבקתה ודורשים ממנו לצאת אליהם החוצה.

"אינני יודע מאין קיבלתי את השכל לנהוג כך", הוא סיפר, "אבל עלה במוחי רעיון - ארתיע אותם בדרך מקורית, כאילו יש בידיי כלי נשק. קראתי לעברם בקול: 'אם לא תסתלקו מכאן מיד, אירה בכס מיד'. האיום שהיה נטול כל כיסוי ממשי עבד עליהם היטב, והם אכן נבהלו כהוגן. כנראה שכבר הספיקו לשמוע על אודות אותם פרטיזנים המחזיקים בידיהם כלי נשק, והם ברחו מיד".

ושוב, בעזרת אינסטינקטים המצויים בידי אנשים בעלי כושר שרידות גבוה, הבין שלום-בער, כי למרות שהצליח להיפטר מהנערים, חובה עליו לעזוב את המקום ולהמשיך להימלט בתוככי היער.

"אחרי שהם הסתלקו, פתחתי את הדלת ויצאתי

כשפניי מועדות שוב לעבר היער. הסתובבתי שם לילה שלם, לילה של מוצאי שבת. הייתי רעב מאוד, הרגשתי שכוחותי הולכים ועוזבים אותי וגם הכאבים מפציעתי הוסיפו להציק לי. החלטתי שעם אור הבוקר, אגש לבית הראשון בכפר, ומה שיהיה - יהיה. דפקתי על דלתו של בית אחד, מישהו פתח מעט את החלון וכשראה אותי, לא פתח לי. כנראה הבין שאני ילד יהודי מדנילוביץ'. העפתי מבט על בתי הכפר וראיתי מרחוק בית בודד, והחלטתי לגשת אליו. נכנסתי לבית. ראיתי שם גויה נוצריה העומדת ומכבסת בגדים, כשדמעות זולגות מעיניה."

כשראתה אותה גויה את שלום-בער, שאלה אותו:
"אתה ז'דוק?"

שלום-בער השיב לה בחיוב.

והגויה המשיכה: "אתה מדנילוביץ'?"

שלום-בער הנהן לה בראשו בחיוב.

המשיכה הגויה: "ומי אתה?"

ענה לה שלום-בער: "אני בנו של ישעיה השוחט".

התברר שאותה אשה נוצריה הכירה היטב את ר' ישעיהו פרידמן, וכששאל אותה שלום-בער הקטן לפשר דמעותיה, ענתה לו:

"לא שמעת מה אירע? הלילה רצחו את כל יהודי הגטו בדנילוביץ'..."

על אותו רגע איום, שבו שמע לראשונה על החורבן שאירע ליהודי דנילוביץ', סיפר ר' שלום-בער:

"ברגע ששמעתי את דבריה של הגויה, פרצתי בבכי

מר, נורא ואיום. הבנתי שנשארתי לבדי מכול בני משפחתי ומכול יהודי דנילוביץ'. כך סברתי באותה שעה.

"ביקשתי ממנה שתאפשר לי להישאר בביתה למשך זמן מה. היא ענתה לי: 'עלה אל עליית הגג ונמתין עד שבעלי ישוב הביתה בערב. אז נחליט מה לעשות'. עליתי למעלה ושקעתי בתרדמה עמוקה.

"בלילה הגיע בעלה הגוי, ומאחר שלא היו לי כוחות, הוא עזר לי לרדת מהעלייה. הראיתי לו את מקום הפציעה בגופי. הוא התחיל לשטוף את הפצע ובינתיים גילה שיש בגופי שתי פציעות - מאחור ומלפנים. מסתבר שהכדור חדר בגופי ועבר דרכו. הידיעה הזו - שהכדור איננו מוסיף לשוטט בגופי - הרגיעה אותי מאוד. הגוי הסביר לי שלא אוכל להישאר בביתם למשך זמן רב, משום שהשכנים ישמעו על כך, במוקדם או במאוחר, והם עלולים להלשין עליהם ואז כולנו נהיה בצרות.

"הוא אמר לי שהם יתנו לי לאכול ואלך לישון, ושמחר בבוקר הוא יתן לי מעיל של נער נוצרי ואז אלך לעבר השני של היער. הוא הורה לי בדיוק את הכיוון לעבר יערות שמיצער, שם לדבריו נמצאים פרטיזנים.

"וכך היה. למחרת בבוקר יום ראשון, לבשתי בגדי נער נוצרי, הוא נתן לי מקל והלכתי לפי הכוונתו. אני אסיר תודה לאותו גוי עד עצם היום הזה, על כך שסייע במשהו להצלתו. מאוחר יותר אספר כיצד בהמשך הזמן סייעתי להצלתו של אותו גוי עצמו ממוות" (על אודות סיפור זה, לא הספיק ר' שלום-בער לספר).

שלום-בער הצעיר המשיך לנוע ביער ובדרכו עבר ליד כפר קטן, שבמרחק 100 מטר בלבד ממנו - כך נודע לו מאוחר יותר - נטבחו כל יהודי דנילוביץ' שנאספו על-ידי

ר' שלום-בער ליד מקום קבורתם של יהודי דנילוביץ'

הגרמנים בגטו.

על המשך דרכו ביערות, בדרכו ליערות שמיצער, סיפר שלום-בער:

"שוב ירד הלילה ושוב נחתי בבית כלשהו, נטוש מיושביו, שמצאתי בדרך. למחרת שוב פסעתי ביער. ביום שני לפנות בוקר הגעתי לכפר. שם ראו אותי גויים, שמיד זיהו אותי כנער יהודי. הם שאלו אותי האם ברחתי מדנילוביץ' ועניתי בחיוב.

"הם סיפרו לי שלפני זמן קצר, עברו כאן שלושה ילדים יהודיים שברחו מהגטו והוסיפו: 'רוץ מהר, כדי שתספיק להגיע אליהם'."

בשארית כוחותיי, כשפצעי היריות בצידי גופו מכאיבים לו מאוד, החל שלום-בער לרוץ לאותו כיוון שעליו הצביעו הגויים. ואמנם - כעבור זמן מה הבחין בהם מרחוק.

"קיוויתי שכשהם יבחינו בי, הם יעצרו ויחכו לי", סיפר ר' שלום-בער, "אבל לצערי קרה ההיפך מזה - הם חשבו שאני רודף אחריהם, החישו את צעדיהם והחלו לרוץ. לבסוף, כשהבחינו שאני ילד יהודי, הם עצרו וחיכו לי."

הפגישה בין הנערים הנמלטים ביער היתה מרגשת במיוחד לאור העובדה כי השלושה, כך התברר לשלום-בער, נמלטו מדנילוביץ'.

"הם סיפרו שבלייל שבת הגיעו לעיירה כנופיות של חיילי הס.ס. הם פרצו לבתי היהודים בגטו, סחבו את כולם בכוח החוצה והובילו אותם לכיוון ההר, מאחורי בית-העלמין היהודי של העיירה וליד בית-העלמין של

הגויים. הם חפרו שם בור גדול, והובילו את כל היהודים לשם. הם העמידו אותם בזה אחר זה על פי הבור וירו בהם. השלושה עצמם נמלטו דרך האגם, שהיה קפוא וניתן היה לעבור בו ברגל".

בשלב זה, אחרי יומיים של הימלטות בגפו, חבר שלום-בער לשלושת הנערים ויחד הם החליטו להמשיך לחפש אחר הפרטיזנים.

"הלכנו בצוותא במשך יום שלם, עד לרדת הלילה. הטמפרטורות היו נמוכות, הקור היה נורא והיינו רעבים מאוד. אמרתי להם שבכפר הראשון שנעבור לידו, נהיה מוכרחים להיכנס לאחד הבתים, כדי להתחמם ולטעום משהו, ולא - כולנו נקפא למוות.

"השלושה חששו מעט מלעשות זאת, אבל לא היתה לנו ברירה. הגענו לאחד הכפרים, שבעצם לא היה כפר של ממש, אלא קבוצת בתים שעמדה באמצע היער. דפקנו על דלתו של אחד הבתים, ולשמחתנו, איפשרו לנו להיכנס. נכנסנו וסיפרנו שאנו פליטים מדנילוביץ' ומחפשים אחר פרטיזנים.

"הגוי אמר לנו: 'הגעתם למקום הנכון. הלילה יגיעו לכאן פרטיזנים'. היה קשה לנו להאמין לדבריו. מצד אחד, חששנו מאוד - אולי הוא ילך לקרוא לשוטרים שיבואו ויקחו אותנו. אבל לא היתה לנו ברירה. בכל מקרה, לא ידענו לאן נוכל להמשיך. הקור ביער היה נורא, מקור לתזונה יומית לא היה לנו ולכן החלטנו שנישאר כאן ומה שיהיה - יהיה".

אותו גוי טוב-לב הציע להם ארוחה קלה, כשלפתע נשמה דפיקה בדלת, וכשזו נפתחה נכנס לבית יהודי, פליט מהעיר פוסטוב. הוא סיפר להם כי בלילה היתה

השחיטה הגדולה בפוסטוב והוא עצמו הצליח בדרך לא דרך להימלט.

"כעת כבר היינו קבוצה של חמישה יהודים", סיפר ר' שלום-בער. "בשעה 11 בלילה, רתם האיכר הגוי את סוסו למגררת החורף ונסע. הוא אמר שהוא הולך להביא לכאן פרטיזנים".

החמישה נתקפו בחרדה גדולה וחששו מאוד כי אותו גוי מבקש להזעיק לביתו שוטרים גרמניים. "קשה לתאר את החרדות שהיו מנת חלקנו במשך השעות שחלפו מאז שיצא לדרכו", סיפר ר' שלום-בער. "ישבנו והתפללנו לקב"ה שכאשר האיכר יחזור, הוא לא יבוא עם קציני ס.ס."

סמוך לחצות הלילה שמעו החמישה רעש בחצר - קול של סוס ועגלה. כעבור דקה נפתחה הדלת ולבית נכנסו חמישה אנשים, לבושים במדים שחורים וחגורים. בטעות, חשבו החמישה כי לובשי המדים הם שוטרים פולנים המשתפים פעולה עם הנאצים. "ברגע הראשון אחז אותנו פחד נורא", סיפר ר' שלום-בער. "מיהרתי לחטוף לעצמי סכין שעמד על השולחן, בהנחה שזה יסייע במקרה שירצו להרוג אותנו".

אחד מלובשי המדים הבחין במעשהו של שלום-בער הצעיר, פרץ בצחוק מרגיע, זרק לעבר שלום-בער את כלי נשקו ואמר: "אין לך צורך בסכין - אם אתה רוצה להרוג אותי, קח את הרובה ותירה בי".

פרטיזן אחר הראה להם את הסרט האדום שעל כובעו והחמישה הבינו כי אין אלה שוטרים פולניים.

"אין לתאר את גודל שמחתנו כשנודע לנו שהצלחנו להגיע אל הפרטיזנים", סיפר ר' שלום-בער. "כשסיפרתי

לפרטיזן ההוא שאנו רעבים, הוא אמר: 'טוב, אני לוקח שלושים נערים כאלה אל היער. לאחר שיעסקו ברפואתך ובהחלמתך, תוכל להפוך לפרטיזן אמיתי מן המניין'. בינתיים, הוא ביקש ממני שאנקה את הרובה שלו. הוא נתן לי את הרובה, לקחתי מטלית וניקיתי את הרובה".

בינתיים הגיש בעל-הבית, האיכר הגוי, אל השולחן קצת יי"ש ומיני מזונות והפרטיזנים וחמשת ניצולי השחיטה אמרו 'לחיים' וחממו מעט את גופם.

זו היתה פגישתו הראשונה של ר' שלום-בער עם הפרטיזנים, שבמחיצתם הוא עתיד לבלות את השנה הקרובה עד לתבוסת הגרמנים במלחמת-העולם השניה.

הפרטיזנים הושיבו את הפליטים במגררות החורף שלהם ויצאו לנסיעה של כמה שעות במעבה היער. בדרכם עצרו אותם כמה משמרות של פרטיזנים מקבוצת ספרטאק, שפעלה בחסות סובייטית, שאלו אותם לסיסמה ואפשרו להם להמשיך בדרכם אל המחנה המשפחתי, שבו התקבצו פליטים שניצלו מהשחיטה בדנילוביץ'.

באותו מחנה במעבה היער הוא פגש שלושה מבני דודתו - שבתי (שבת'ל) רודרמן, אחיו לייבע ואחותו איטקה.

"כשראו אותי", הוא סיפר, "הודיעו לי מיד שהם לוקחים אותי אליהם. הם הביאו אותי אל ה'סאנצ'אס', מקום להגשת עזרה ראשונה מיידית לנפגעים, שם מרחו יוד על הפצעים שלי, חבשו את מקומות הפציעה ולאחר כמה ימים של החלמה והתאוששות, נכנסתי לתלם של חיי הפרטיזנים".

עם הפרטיזנים

בארצות הבלטיות, באזור וילנה, במערב ביילורוסיה ובמערב אוקראינה, שהיו כולן חלק מהמדינה הפולנית בין שתי מלחמות העולם, הגיעה הפעילות הפרטיזנית היהודית למימדים ניכרים. לפי האומדן היו ביערות, ביחידות הפרטיזנים, למעלה מ-20 אלף יהודים.

גורמים אחדים אפשרו ריכוז רב יחסית של יהודים ביערות, הן כפרטיזנים פעילים והן במחנות המשפחתיים, כעורף מסייע ללוחמים.

א. העובדה כי תחום גיאוגרפי זה היה משופע ביערות עבותים ובביצות ושימש קרקע נוחה להתבססות הפרטיזנים.

ב. מרבית יחידות הפרטיזנים באזור זה היו בשלב מאוחר של המלחמה כפופות לפיקוד הסובייטי (להוציא יחידות פולניות ואוקראיניות, שהפגינו לעתים עוינות כלפי היהודים), ומטעמים שונים קיבלו את היהודים לשורותיהם.

ג. יהודים רבים באזורים אלה, תושבי עיירות וכפרים, הכירו את הסביבה והיער וגילו נכונות ויכולת הסתגלות ליער.

שלושה שלבים אפיינו את האחזותם של הפרטיזנים

א. התקופה שמאמצע 1941 ועד שלהי 1942, שבה התרכזו ביערות חיילים ושבויי מלחמה סובייטים שנמלטו מהשבי הגרמני, עסקנים קומוניסטים שארבה להם סכנת מוות מצד מהפולש הגרמני וכן פורקי עול וחוק. הקבוצות השונות פעלו על דעת עצמן, והחזק הוא שהכריע.

ב. השלב השני החל בחודשים האחרונים של 1942 ונמשך כל שנת 1943. בתקופה זו התרבו ביערות שליחים וצנחנים מברית-המועצות, שנטלו את הפיקוד על כוחות הפרטיזנים. מספר הפרטיזנים גדל מאוד באותה תקופה, ופעולותיהם נעשו בתיאום ובסיוע הדדי. לימים, הצטיינו הפרטיזנים ברמת גבוהה למדי של ארגון ומשמעת, ציודם היה יעיל, הם קיימו ערוצי קשר עם מרכזי פעולה, נטלו חלק במבצעים קרביים מרובים ועמדו במבחני התחמקות מנסיונות כיתור ורדיפות של האויב.

בשלב זה הופכות היחידות הפרטיזניות לגורם המטריד את האויב הנאצי, משבש דרכי קשר, מתקיף קבוצות חיילים, מעניש משתפי פעולה ומעל הכול מחדיר בגרמנים פחד ותחושת עוינות האופפת אותם סביב.

ג. בשנת 1944 פעלו הפרטיזנים במזרח ככוח עזר או ככוח משולב בפעולות צבאיות באזור החזית, או במבצעי שחרור שגברו נוכח התקדמות הצבא האדום.

לא רק צעירים - המסוגלים לשאת נשק ולהילחם - נמלטו אל היער. היו שם גם משפחות שלמות, בהם זקנים וילדים. אלה התקבצו כולם במחנות המשפחתיים.

בספרו "מאבק בנתיב הייסורים", מתאר פרופסור ישראל גוטמן את אותם מחנות, שבאחד מהם ישב ר'

שלום-בער במשך כשנה. תאורים מפורטים נוספים מצויים גם בספר הפרטיזנים -

במחנות אלה חיו על פי רוב משפחות שלמות של יהודי העיירות הסמוכות אל היער, אשר שבילי היערות ואורח החיים בהם היו נהירים להם. המחנות נתהוו והתארגנו בהדרגה. בראש המשפחות היהודיות, שנמלטו אל היער למצוא בו מקלט, עמדו אנשים גברתיים וקשוחים. שלא כאנשי תנועת המחתרת בחלק מהגטאות, שיצאו עם נשק ביד אל היער לחבור אל קבוצות הפרטיזנים ולהילחם בגרמנים, חיפשו המשפחות וחבורות האנשים מקלט ומחסה מפני האויב המרצח ומפני פגעי הטבע. במשך הזמן התגבש בתוך המחנות המשפחתיים, ובמיוחד בגדולים שבהם, גרעין של גברים נושאי נשק, אשר הגנו על המחנה מפני אויבים, הובילו בעת מנוסה והתחמקות ממצוד, שערכו הגרמנים חדשות לבקרים, והנהיגו בו כללי התנהגות ומשמעת.

ברבות הימים נעשו המחנות המשפחתיים תופעת קבע ביערות, ואף קיימו יחסי גומלין עם יחידות הפרטיזנים. המחנות המשפחתיים סיפקו לפרטיזנים שירותים כגון תפירה, תיקון נעליים, כביסה, בישול ואף טיפול רפואי בעת הצורך. בתמורה, העניקו להם הפרטיזנים את תסותם.

המחנות המשפחתיים ביערות נתהוו בתקופת מסע הרצח והחיסול, שערכו הנאצים ב-1942 קודם שנתבססו הפרטיזנים ביערות. משהחל הפיקוד הסובייטי לארגן מחנות פרטיזנים ביערות, כבר מצא בהם את המחנות המשפחתיים, ואף-על-פי שהסובייטים לא עודדו יציאה המונית של היהודים ליערות (בטרם החל החיסול ההמוני בגטאות) - לא התנכלו להם, והיו אף מפקדים סובייטים

שלום-בער פרידמן בשנת 1944

שסייעו ליושבי המחנות מתוך רגש אנושי. הפרטיזנים היהודים עשו ככול יכולתם והשפעתם כדי להקל על תנאי חייהם של יושבי המחנות המשפחתיים ביער.

שלום-בער הצעיר הצטרף לאחד המחנות המשפחתיים שכלל בתוכו הרבה משרידי גלובוקע. בעלי המקצועות שבהם אורגנו בקבוצות מקצועיות נפרדות, ומילאו תפקיד כלכלי חשוב ללוחמים הפרטיזנים.

להתמקצעותו של עורף כלכלי זה, היה אחראי לייב ווליאק, מראשי הפרטיזנים היהודים, שרצה להוכיח במעשים, שגם יהודים אשר אינם מסוגלים ללחימה, אינם אוכלים לחם חסד או חלילה הולכים בטל.

כך הוקמו ביער טחנת קמח, מאפייה, מתפרה, סדנה לעיבוד עורות ומטבח לייצור נקניקים. כ-80 איש עסקו במלאכות אלה, ידיהם היו מלאות עבודה ובליבם תחושה של גאווה על היותם חלק מהמאמץ המלחמתי נגד הנאצים.

בעיית האספקה למחנות המשפחתיים היתה מסובכת יותר. גם מפאת מספרם הרב של האוכלוסין, ובעיקר מתוך כך שמפקדי הפרטיזנים מעולם לא התחייבו לקיים אנשים בלתי לוחמים ביער, התהוו והתמידו הקשיים הרבים בסיפוק צורכיהם ובהבטחת קיומם. הכול הכירו במחנות הללו כעובדה קיימת שאין לשנותה, אך מבחינה רשמית-חוקית כביכול - הם היו מחוץ לתחומי האחריות והדאגה של המפקדות הפרטיזניות. משום כך היה הכול נתון בידי הלוחמים היהודים, כי רק הם יכלו לסייע. ברצונם, בכושרם, במידת אחריותם, היה תלוי מצבם של המחנות. והם אכן עמדו במבחן זה בכבוד ולא הכזיבו.

העזרה התמידית, האחריות המוסרית והמעשית

המלאה של הלוחמים יצרו אווירה מיוחדת במינה, בתנאים הקשים והארעיים הללו. בין העוזרים והנעזרים נרקמו יחסי קרבה, גברה התלות ההדדית ופגה במקצת הרגשת היתמות והבדידות.

באווירה זו, במחנה שבו שהה שלום-בער הצעיר יחד עם בני דודתו (אביו ואמו החורגת שהו במחנה משפחתי אחר - במרחק של כ-60 ק"מ), הוא ספג לראשונה את חשיבות הגיבוי הרוחני-תרבותי שאח יהודי מעניק לאחיו. משהו מאותה רוח יהודית מופלאה שהניעה אותו לפעול למען יהודים רבים כל-כך בלאדיספולי, בבולוניה ובמקומות רבים אחרים - נבט בקרבו כבר אז.

הפרטיזן היהודי, בקבלו חופשה כלשהי לאחר פעולה צבאית נגד הגרמנים, היה נחפז למחנה היהודי, כשהוא צמא לבית, לאנשים המבינים את שפתו, המזדהים עם רגשותיו.

ריח מוכר ורחוק היה עולה באפו בהתקרבו לפיסת אדמה זו במעבה היער, שהיתה שונה כל-כך בחזותה מכול מקום אחר שביער הגדול. לפניו נצטיירה עיירה יהודית קטנה - אמנם בזעיר אנפין - והיא משכה אותו אליה באלפי חוטים סמויים מן העין, עוררה בו את נימי נפשו הנסתרים והגנוזים. בהיכנסו לתחום זה - השכיח מליבו את הנכר ואת האלם, את הבדידות ואת ההתנכרות. כאן יכול היה להתרפק אל זכרונות העבר, כאן פקדהו חלומות העתיד.

רוב הבאים לא היו שומרי מצוות, אך בימי החגים היו מתקבצים מפילות שונות של היער אל המחנה ומשתפים עצמם בשמחת החג המסורתית, באותו חג המעלה ריחות ביתיים וזכרונות ילדות ונעורים.

כמה מוזרה וכמה מופלאה היתה מוכרחה להיות - בעיני זר - תכונה מרובה זו לקראת ימי המועד, אפיית המצות ערב הפסח, השחיטה הכשרה המבוצעת בידי שוחט, תפילת הגברים ושמירת הלכות הכשרות הדקדנית של הנשים.

כך, כשהוא מפויס יותר עם גורלו ומחוסן יותר לקראת הבאות, היה עוזב הפרטיזן היהודי את המתנה המשפחתי בדרכו חזרה אל יחידתו הלוחמת.

למען הסר ספק, חשוב לומר כי מאחורי התמונה האידיאלית המצטיירת מהמחנות המשפחתיים, הסתתרו הרבה סכנות וחרדות. הגרמנים נהלו מצוד מתמיד אחרי הפרטיזנים והמסתתרים ביערות והחיים התנהלו בפחד מתמיד, כאשר פרק נכבד מהזמן - בשיאו של המצוד הנאצי - עבר על היהודים בהסתתרות בבונקרים.

כפי שכבר נאמר, אביו של ר' שלום-בער, ר' ישעיהו פרידמן שהה במחנה אחר, כ-60 ק"מ ממחנהו של בנו. שלום-בער הצעיר לא נרתע מהמרחק ובשל געגועיו העזים רצה לצאת למסע בתוך היער, על מנת לחבור אליו. בת דודתו, איטקה יוסלזון, מספרת כי רק אחרי מאמצי שכנוע רבים, עלה בידיה לשכנעו להימנע מלממש את רצונו. ר' שלום-בער אכן ויתר על הרעיון - ולא ידע שבזכות זאת ניצלו חייו, כיוון שהמחנה שבו הסתתר אביו הותקף על ידי הגרמנים ורבים - ביניהם גם אביו - נהרגו. רבים גם נהרגו בשלהי המלחמה, כאשר הגרמנים שנמלטו מהחזית הסובייטית עברו דרך היערות ונלחמו בפרטיזנים.

ב-4 ביולי 1944 הגיע הצבא האדום לגבולות האזור. ערים ועיירות, כפרים ואחוזות שוחררו בזה אחר זה במצעד הניצחון הגדול, אך כאמור המהומה עדיין היתה

ר' שלום-בער פרידמן ליד קבר אביו

גדולה ור' שלום-בער נפרד לראשונה, אחרי קרוב לשנה, מבני דודתו והצטרף לאחת מחוליות הפרטיזנים.

הפרטיזנים היו עדיין ביערות, וככול שהתקרב יום שחרורם, נהיה מצבם קשה יותר ומסובך. לחילות גרמניה הנסוגים והמובסים עוד עמד הכוח להילחם בפרטיזנים. לא היתה זו מלחמה מתוכננת, אלא קרבות יאוש, שמטרתם להבטיח את הנסיגה ופריצת הדרך מערבה.

בשלב מסוים חברה אותה חוליה שאספה את ר' שלום-בער עם גדודי הצבא האדום, ויחד איתם הוא חזר אל מה שנותר מהעיירה דנילוביץ'. הגרמנים כבר הובסו.

ר' שלום-בער פרידמן כפרטיזן

על פרק הזמן שבין סיום המלחמה לבין עלייתו
ארצה בשנת 1959 - לא השאיר אחריו ר' שלום-בער
פרטים רבים. כל שידוע הוא, שבשלב מסוים התגייס
לצבא האדום, אותו צבא ששיחרר אותו ואת רבים
מחבריו מהכיבוש הנאצי. הוא שירת שם במשך כשנתיים,
אך כעבור כמה שנים הצליח, בזכות נתינותו הפולנית,
לעזוב את ברית-המועצות, לעבור לפולין ומשם - דרך
איחוד משפחות - לעלות לארץ-ישראל.

שלום-בער פריזמן בבגדי הצבא האדום

פרק ו:

השליח הנודד

השנים שעברו על ר' שלום-בער ביערות עם הפרטיזנים ובמדי הצבא האדום טשטשו את המסורת שינק מבית אבא.

בשנת תשי"ט (1959) עלה ר' שלום-בער מפולין לישראל, כדי למצוא 'חיים חדשים'.

כעבור שנה בערך, בא בקשר הנישואין עם רעייתו גיטל (בעצמה אחת מניצולות השואה באוקריינה) ובי"ט חשוון תשכ"ה נולד להם במזל-טוב בנם בכורם שנקרא שמו בישראל ישעי'הו, כשם אביו של ר' שלום-בער.

ישראל של אותן שנים סבלה ממיתון כלכלי עמוק ומתמשך, שעתיד היה להסתיים רק אחרי מלחמת ששת הימים, ור' שלום-בער, התקשה להוציא פרנסה נאה לרעייתו גיטל ולבנו הצעיר ישעיהו מעבודתו.

גם כאן באה לעזרתו של ר' שלום-בער ההשגחה העליונה וזימנה לו קרוב משפחה של רעייתו, בוריס זלצמן, שהתגורר באותם ימים בשווייץ. הלה הציע לר' שלום-בער לבוא ולהתגורר במילאנו ולעבוד במסחר של פנינים, יחד עם רעו היהודי שהתגורר בעיר.

לפני נסיעתו לאיטליה חשב ר' שלום-בער שזוהי פשוט הדרך החדשה כדי למצוא פרנסה יעילה. אך עד

מהרה התברר, כי במעברו של ר' שלום-בער לאטליה היה הפיתרון למילותיו הטהורות של אביו, ר' ישעיהו, לבנו הקטן שחזר בוכה מבית-הספר הקומסומול הקומוניסטי: "לך מחכים חיים אחרים..."

* * *

באחד הימים נכנס לבית-הכנסת 'אוהל יעקב' במילאנו יהודי שפניו לא היו מוכרות לבאי בית-הכנסת. אחרי התפילה ניגש אל אותו יהודי רבה של מילאנו, שליחו הראשי של הרבי באיטליה, הרב גרשון מנדל גרליק.

"מאין יהודי?" התעניין הרב גרליק.

"שמי שלום-בער פרידמן, ואני בנו של הרב ישעיהו פרידמן שהיה 'תמים' בליובאוויטש".

הפגישה הראשונה בין השניים, בבית-הכנסת, נמשכה שעה ארוכה. ר' שלום-בער סיפר לרב גרליק חלק מקורות חייו ומייחוסו למשפחת התמים ר' ישעיהו פרידמן, ואודות טיטוליו הרבים שעברו עליו במלחמה ובשנים שאחריה.

הניצוץ החסידי שפעם בנשמתו של ר' שלום-בער עוד מילדותו בעיירה דנילוביץ' התעורר, והניצול היחיד מבית ישעיהו וחסיא פרידמן מצא שוב את מקורו והפך מיום זה ואילך לשלהבת גדולה.

ידידות אמיצה ועמוקה נקשרה בינו לבין הרב גרליק

ר' שלום-בער ולצידו רבה של מילאנו, הרב גרשון-מענדל גרליק

והוא הפך להיות ליד ימינו בהקמת וביסוס מוסדות חב"ד באיטליה ולאחד מעמודי התווך של קהילת חב"ד באיטליה עד יומו האחרון.

ר' שלום-בער פרידמן - היהודי שנולד בבילורוסיה כשזו היתה בשלטון פולני, נמלט ליערות וחי עם הפרטיזנים, שירת כחיל בצבא האדום הסובייטי, היגר לפולין, עלה לישראל והיגר לאיטליה - עתיד לקשור את גורל הנדודים והתהפוכות שידע בצעירותו גם בבגרותו, כשיהפוך להיות ל'שליח הנודד' של חב"ד על אדמת איטליה, כפי שמעידים הסיפורים הבאים:

חיי מצווה

קשה למדי לפרט את פעולותיו ותמיכתו של ר' שלום-בער למען הפצת היהדות ואת מעשי גמילות-החסד שפעל במקום מגוריו בעיר מילאנו, במשך 32 שנה. אולם כדאי להזכיר כמה מפעולותיו:

ר' שלום-בער פתח מסעדה כשרה למהדרין בתוך בית-הכנסת 'אהל יעקב', המשמשת עד היום הזה כבית-תבשיל הכשר למהדרין היחיד בכל מילאנו. בית התבשיל פתוח לקהל בכל ימות השנה. קשה לתאר כמה עניים ובני טובים נהנו, בלא תשלום, מהקמתם של מסעדה ובית-תבשיל אלו.

בעקבות הקמתה של המסעדה נטל על עצמו ר' שלום-בער לבנות מקווה חב"ד תחת בניין בית-ספר חב"ד במילאנו. ר' שלום-בער טיפל בעצמו בהקמת המקווה וסיפק את הבנאי שבנה את המקווה יש מאין. הבנאי, גוי איטלקי, היה השומר במשרדו של ר' שלום-בער, ורק בשל לחציו ודברי השכנוע של ר' שלום-בער נכנע העובד לקבל

ר' שלום-בער במסיבת קישורי התנאים של בנו ישעי' מימין : הרב גרשון-
מענדל גרליק.

בברית המילה של נכדו, מנחם-מענדל שיח' פרידמן

ר' שלום-בער בשעת לימוד עם בנו אריי-ליב

על עצמו את המשימה הקשה, לבנות את המקווה, לפי כל הדקדוקים הנהוגים בחב"ד, מתחילה ועד סוף. בנוסף לכן, אסף ר' שלום-בער את הכסף הנדרש להוצאות הבניין.

אולם את פרסומו הרב ביותר כאיש של חסד קנה לעצמו ר' שלום-בער בהידוריו בקיום מצוות הכנסת-אורחים. מחזה רגיל הוא בבית-הכנסת 'אהל יעקב' - "צ'ליני" בעיר, לראות בקבלת-שבת, אורחים רבים - בני משפחה, קרובים, סוחרים ורבנים - המתארחים בעיר. לאורחים אלו היה כבר מקום היכן לסעוד את סעודות השבת והחג. אולם האורחים העניים, הנכים, השד"רים, וכל אותם אלו שלא סידרו לעצמם מקום להתאכסן בו בשבת, ישבו בפה פעור בבית-הכנסת, מבלי לדעת אנה ללכת.

ר' שלום-בער היה האיש המאסף של כל המחנות. לאחר שהמתפללים בבית הכנסת עזבו עם אורחיהם, נשאר הוא אחרון לדאוג שלכל יהודי יהיה היכן לסעוד את סעודת השבת או החג. במצווה זו הייתה לו לר' שלום-בער עזר כנגדו, דעייתו גיטל, שמדי יום שישי טרחה ויגעה על הכנת סעודות השבת, מבלי לדעת אפילו כמה אורחים יביא בעלה...

חיבה יתירה נודעת לו לר' שלום-בער בהידורו לקיים את מצוות הכנסת האורחים. סבר פניו והחביבות שהראה ר' שלום-בער לכל אורח, מבלי להביט על מראהו, מורגשות בפתגם תורני שתמיד היה חוזר ר' שלום-בער באוזני בניו. וכך היה מסביר את הפירוש על הפסוק בתהילים (קיט, ט): "במה יזכה נער את ארחו לשמר כדברך" שפירושו הוא: במה ואיך יזכה נער לכל שכר ולכל טוב - כש'ארחו' - מלשון אורח - ישמור כדברך. לדייק מאוד בהידור מצוות הכנסת אורחים.

כדי לתאר את הידורו של ר' שלום-בער במצוות הכנסת אורחים, כדאי לספר את הסיפור הבא:

בליל שבת אחד התאכסן אצל ר' שלום-בער יהודי. הלה קיבל בשמחה את הזמנתו של ר' שלום-בער לבוא להתארח אצלו לסעודת שבת, אך התנצל באמרו כי מכיוון שהמלון בו התאכסן נמצא הרחק מביתו של ר' שלום-בער, חייב הוא לאכול מהר ולחזור למלון.

ר' שלום-בער התגורר בדירה בקומה השביעית של הבניין. בכל פעם, לאחר הסעודה, נהג ר' שלום-בער ללוות את אורחיו עד לשער הבניין. ומה עושים כשישנם ארבעה אורחים ואחד מהם מסיים לאכול לפני כולם? ובכן, הפתרון של ר' שלום-בער היה פשוט: מלווים את האורח הראשון עד לשער הבית, עולים שוב שבע קומות, ממשיכים לסעוד עם שאר האורחים את סעודת השבת, ולאחריה מלווים גם אותם עד לשער וחוזרים ועולים לדירה עוד פעם שבע קומות. סך-הכל: 21 קומות!

והיו פעמים שהאורחים לא ידעו היטב את הדרך חזרה לבתי-המלון בהם התאכסנו. או-אז בנוסף ל-21 הקומות, היה ר' שלום-בער גם מלווה אותם עד למקום האכסניה וחוזר.

מספר אחד מהמתפללים בבית-הכנסת:

כשרציתי גם אני להזמין מספר אורחים שנוותרו בבית-הכנסת, לא יכולתי לעשות זאת, מפני שר' שלום-בער כבר 'תפס' את כולם. פעם אחת, בצאתי מבית-הכנסת, שאל אותי בני: 'האם הבאת אורח לשבת?' עניתי לו בשלילה: 'ר' שלום-בער כבר לקח את כולם.'

ליל שבת אחד, אחרי התפילה, יצאתי מבית-הכנסת כשלצידי פוסע אורח צמוד. שאל בני: 'איך תפסת אורח

הפעם? עניתי לו: 'פשוט מאוד, ר' שלום-בער לא נמצא בעיר...

הסיפור הבא ממחיש זוות שונה במקצת של ר' שלום-בער:

במילאנו התגורר יהודי עירי בשם ר' וולף מלוור, שהגיע לאיטליה כ'משולח' מטעם אחד המוסדות בירושלים. אותו יהודי קשיש, שמיאן לשוב חזרה לארץ, נימק את דבקו באדמת מילאנו בכך שהוא מפחד לטוס מעל הים. ר' וולף אף אמר, כי הוא ישוב לארץ-הקודש, אם ירצה ה', כאשר הים יתייבש.

יותר משפחד מהים, רצה ר' וולף, שהיה כבר איש בא בימים ושבע תלאות ונדודים, ליהנות ממנעמי החיים הכרוכים במגורים במילאנו.

לר' וולף הזקן לא היו כלל בני משפחה במילאנו ואך טבעי היה שצדיק כמו ר' שלום-בער פרידמן יאמץ אותו כבן משפחה, ידאג לו לדירה ולרהיטים ואף ידאג לו לרחצה לכבוד השבת.

כשר' וולף הלך לעולמו, שהה ר' שלום-בער מחוץ לאיטליה, והקהילה במילאנו דאגה לו לקבורה בבית-הקברות היהודי שבעיר, כלכל מת מצווה.

כשחזר ר' שלום-בער למילאנו ושמע שכך קרה - לא נחה דעתו. ר' וולף המנוח גילה את אוזנו, שכאשר ייפטר מן העולם רצונו להיקבר בירושלים.

ר' שלום-בער אירגן את כל המסמכים והממון הנדרש כדי להעביר את הארון, וטס בעצמו עם המנוח, כדי להביאו למנוחת עולמים בירושלים. חסד של אמת של אדם אמיתי.

ר' שלום-בער בשעת הבדלה

שליח למען שליח

בשנת תשל"ז - כשסיפר הרב גרליק לר' שלום-בער, כי לרומא עומד להגיע שליח חדש, הרב יצחק חזן, וצריכות להיעשות הכנות מרובות לקראת בואו - לא היה צריך השליח הנודד לקבל רמיזות נוספות. למרות עבודתו במילאנו, לא היסס ר' שלום-בער לרגע והחליט להתמסר לעזרתו של שליח שאותו לא הכיר ולא ראה מעולם.

ר' שלום-בער נסע מיד לרומא - מרחק של 650 ק"מ ממילאנו - כדי להכין את הקרקע לקראת בואו של השליח החדש.

תחילה הוא מיהר לפגוש את ראשי הקהילה היהודית בבירת איטליה כדי להרגיע אותם ולהסביר להם כי כוונת הרב יצחק חזן המגיע לעירם לא נועדה אלא לחזק את הקהילה היהודית הקיימת, ואין כל מחשבה או כוונה להתחרות בהם.

דבריו של ר' שלום-בער נפלו על אוזניים קשובות וראשי הקהילה התרשמו מאוד מהעובדה כי בן שיחם, איש עסקים פרטי שאינו קשור לממסד, עזב במיוחד את עסקיו ונסע מרחק הגון רק כדי לקיים קבלת פנים ראויה לאדם שאותו לא הכיר.

ר' שלום-בער לא הסתפק בהכשרת לבבות, והוא גם דאג לכול הסידורים הגשמיים לקראת בואו של הרב חזן - החל ממציאת דירה וקניית רהיטים ועד לגיוס כספים לפעילות ולמימון חלק ממשכורתו של השליח.

כאשר לנגד עיניו עמדו כבודה של התורה, עזרה ליהודים באשר הם והוראותיו של הרבי מליובאוויטש - גיוס כספים לא היה למטה מכבודו של ר' שלום-בער והוא

עזר להשיג סכומים גדולים לכול מוסדות חב"ד באיטליה ממקורות ומתורמים שונים.

למטרות חשובות אלה הוא גם תמיד ידע לדחוף את את היד לכיסו וכמעט תמיד השלים את החסר מכיסו, ובסכומי כסף גדולים. כדרכו, הוא עשה זאת בהחבא ומבלי לבקש את הכבוד וההוקרה.

בונה המקוואות

העיר בולוניה ידועה בעיקר בגלל בתי-הספר הרבים לרפואה השוכנים בה. מוסדות לרפואה אלה היו ועודן יעד לאלפי סטודנטים לרפואה, שהתקשו לעבור את רף הקבלה הגבוה ללימודי רפואה באוניברסיטאות בארץ. כך הגיעו לבולוניה במשך השנים אלפי ישראלים.

כשראה הרב גרשון-מנדל גרליק כי סטודנטים לרפואה אלה זקוקים גם לרפואה רוחנית, החליט להביא לבולוניה שלית מיוחד.

ושוב נשלח השליח הנווד, הרב שלום-בער פרידמן, כדי להכין את התשתית לקראת בואו של השליח, הרב אליהו בורגשטיין, שבינו לבין ר' שלום-בער עתידים להירקם קשרי ידידות מיוחדים במינם.

לא פטרונו הוא היה לו, אלא איש רעים להתרועע, הדואג גם לכול מחסורו ומימן מכיסו את רוב פעילות חב"ד בעיר, כולל שכרו של השליח, שכאשר הגיע לבולוניה מצא כי היה כבר מי שדאג לו לדירה מרוהטת ולמקום מתאים לקיום פעילות חב"ד בעיר.

ר' שלום-בער לא הסתפק בהכנת התשתית ובדאגה למימון קיום הפעילות השוטפת בבולוניה, וכששמע כי

אין בעיר מקווה טהרה הוא היה האיש הנכון במקום הנכון כדי להקים מקווה ראשון בעיר. הוא היה האיש שמימן, שכר את האדריכלים והפועלים ולא שקט עד שהמקווה היה מוכן לשימוש.

כעבור עשר שנים, כאשר הקהילה בבולוניה היתה זקוקה למקווה חדיש יותר, שוב היה זה ר' שלום-בער שדאג למימון הפרויקט ממכירת מקווה אחר, זה שהיה בעיירת הפליטים מרוסיה, לאדיספולי, שגם את המקווה בה בנה ר' שלום-בער, אך הוא נותר ללא שימוש חצי שנה בלבד לאחר שנחנך, בגלל שהעיירה חדלה מלשמש את היהודים היוצאים מרוסיה.

בכלל, מקוואות היו ה"זהיר טפי" של ר' שלום-בער, והוא עסק בהקמתם של רוב מקוואות חב"ד הקיימים היום באיטליה.

פרוייקט חשוב נוסף שתיקן ומימן ר' שלום-בער, יחד עם הרב בורנשטיין היה הקמת המסעדה הכשרה הראשונה בבולוניה, מסעדה המהווה בית-תבשיל יום-יומי עבור אלפי הסטודנטים הישראליים המתגוררים בעיר. בתחילה היה אמור פרוייקט זה להפסיד אלפי דולרים בכל חודש - היות והמחיר עבור הסטודנטים הינו סמלי ביותר. למרות זאת, החליט ר' שלום-בער לנקוט בצעדים הדרושים כדי לפתוח את המסעדה ולזכות את אלפי הסטודנטים הישראליים ויהודי המקום במזון כשר למהדרין.

שליחות בלאדיספולי

כ-50 ק"מ דרומית לרומא, על שפת הים התיכון שוכנת עיירה קטנה בשם לאדיספולי. עיירה איטלקית זו נבחרה בשנות ה-70 לשמש כתחנת מעבר ליהודים היוצאים מברית-המועצות, אינם מעוניינים לעלות לארץ-ישראל ומבקשים להשתקע דווקא בארצות-הברית.

הטיפול בניירותיהם ובאשרות הכניסה לארצות-הברית נעשה על-ידי ארגון הג'וינט ממשרדיו ברומא, ואילו היהודים עצמם שוכנו תחילה בבתי מלון ברומא באופן ארעי, למשך שלושה עד ארבעה חודשים, אך עלות שהייתם שם היתה כרוכה בהון עתק ואנשי הג'וינט חיפשו פתרון אחר.

לאדיספולי, שכאמור לא היתה רחוקה מרומא, נמצאה לבסוף כמתאימה ביותר לשיכון אותם פליטים בזכות מלאי דירות זולות להשכרה, שאמנם היו במצב עלוב, אך אפשר היה לשכן בהן את אלפי הפליטים ולהעניק להם את המינימום הדרוש למחיה למשך כמה חודשים.

אותם פליטים, שרבים מהם עתידים היו להגיע לשכונת ברייטון-ביץ' בניו-יורק, היו מנותקים כמעט לחלוטין משורשיהם היהודיים והשנים הארוכות תחת השלטון הקומוניסטי, האנטי-דתי בכלל והאנטי-יהודי

בפרט, ניכרו בהם היטב.

ר' שלום-בער, יהודי שבעצמו חי תחת השלטון הסובייטי, הבין היטב כי יהודים אלה זקוקים ליותר מאשר לימוד עברית באולפן, והחליט לקחת את יוצאי מדינתו מלפנים תחת חסותו.

החל משנת תשל"ד (1974), החל ר' שלום-בער לנסוע מדי חודש ללאדיספול, מרחק של 700 ק"מ מעירו מילאנו, כדי לארגן פעולות של הפצת יהדות בקרב הפליטים. כך - בגלל שלא נמצא שליח קבוע במקום - נהג במשך שנים, ועם גבור זרם הפליטים, כאשר בלאדיספולי התגוררו כ-5,000 פליטים בעת ובעונה אחת, החליט ר' שלום-בער כי פעמיים בשנה, בחודשים תשרי ובניסן, יעתיק את מגוריו ללאדיספול ויעבור להתגורר שם עם בני משפחתו על מנת לארגן לפליטים את תפילות ומצוות חודש החגים ואת סדרי חג הפסח.

הפיכתה של לאדיספול לעיירת המעבר הקבועה (לפני כן שוכנו גם באוסטיה, כ-60 ק"מ מרומא, שאלה נסע ר' שלום-בער בשנים הראשונות), והעליה בכמות הפליטים שהמתינו בה בדרכם לארצות-הברית, הביאו את השליח הנודד לידי הכרה, כי הגיע הזמן לארגן לפליטים פעילות קבועה והוא החל לנסוע למקום פעמיים בחודש, ושהה שם כל פעם במשך כמה ימים.

השליח הנודד לא הרפה מביקוריו התכופים עד שהגיע - לפי בקשותיו והמלצותיו - שליח קבוע ללאדיספול. בהתייעצות עם הרב גרשון-מנדל גרליק והרב יצחק חזן, שאל ר' שלום-בער את כ"ק אדמו"ר האם לחפש שליח דובר רוסית למקום. הרבי הסכים, והשליח נמצא בדמותו של הרב צבי הירש ביסק, שנולד במוסקווה ויצא ממנה בגיל עשר.

ר' שלום-בער (במרכז) בחברת השליח הרב ביסק (רביעי מימין) ויהודים
בלאדיספולי

ר' שלום-בער נואם בפני יוצאי רוסיה בלאדיספולי

השליח ללאדיספולי, הרב ביסק, ידע אמנם רוסית, אך הלשון האיטלקית לא היתה מצויה בפיו והוא נזקק לעזרתו של ר' שלום-בער, שכמובן הגיש לו אותה ביד רחבה.

הוא דאג לכול צרכיו הגשמיים של השליח, טיפל בבעיות בירוקרטיות עם הפקידות המקומית, הקים מבנה של קבע עבור בית חב"ד בעיירה והניח לרב ביסק להתמסר לעיסוק בעניינים רוחניים - שיעור תורה, תפילות ומבצעי מצוות.

נאמן לשיטתו של הרבי, שעל מנת לקצור רוחניות יש להעניק ליהודים גשמיות, יזם מכירת מזון כשר לפליטים במחיר הקרן במשך כל ימות השנה. את ההפסדים הצפויים מאותו 'עסק' מימן ר' שלום-בער מכיסו הפרטי.

'סדר' בקולנוע

על תענוג אחד לא הסכים ר' שלום-בער לוותר והוא המשיך לפקוד את עיירת הפליטים בחודשים תשרי וניסן, כדי לארגן שם את מבצעי החג הגדולים.

ארגון החגים בלאדיספולי אכן היה מבצע של ממש, כיוון שמדובר היה בארגון טעודות לאלפי אנשים: היה צריך לשכור אולמות, לארגן מטבחי ענק כשרים, להשיג כמות עצומה של מוצרי מזון כשרים למהדרין ולמכור כרטיסים לאירוע עצמו.

ר' שלום-בער פשוט נהנה הנאה גדולה מכול רגע של פעילות עם היהודים יוצאי רוסיה. ממש כמו קצין מבצעים אמיתי, המקפיד לרדת לפרטי פרטים, הוא היה זה שהלך לשוק כדי לארגן את קניית הפירות והירקות

עבור הסעודות, ומעולם לא הטיל עבודה זו על מישהו אחר.

בערב החג היה ר' שלום-בער צועד בראש תהלוכת טבחים, שנשאו בידיהם סירי ענק, כדי לקיים טבילת-כלים במי הים. הפליטים, שנמלטו מבתייהם החמים כדי לנפוש על חוף הים, לא ידעו נפשם מרוב תימהון למראה התהלוכה המוזרה להם כל-כך, אך יחד עם זאת הם גם למדו לדעת שיהדות היא לא רק אמירת תפילת "יזכור" ביום כיפור, אלא גם טבילת כלי חדש בים.

גולת הכותרת של מבצעי החגים של ר' שלום-בער היו, ללא ספק, שני סדרי הפסח, אותם היה עורך מדי שנה לאלפי היהודים בלאדיספול.

באחת השנים התקבצו בעיירה לא פחות מעשרת אלפים יהודים שיצאו מרוסיה והמתינו להיתר-כניסה לארצות-הברית. אותם יהודים צריכים היו לחגוג את סדר הפסח כהלכתו, וכרגיל באירועים כגון אלה היה זה ר' שלום-בער שהפקיד את עצמו על ארגון סדרים ענקיים אלה.

ר' שלום-בער שכר בית קולנוע ענק, ששתי קומותיו מכילות כ-2,500 מקומות ישיבה, אולם ספורט שמאכלס 2,000 איש ועוד שני אולמות נוספים.

את הסדר הגדול ביותר, בקומה התחתונה של אולם הקולנוע, ערך ר' שלום-בער בעצמו. את סדר הפסח בקומה מעליו ערך בנו, ר' ארי' לייב. בראש השולחן בסדר הפסח, באולם הספורט, ישב שליח חב"ד ללאדיספול, הרב צבי הירש ביסק, ואת סדרי הפסח באולמות הנוספים ערכו בחורים שהגיעו משכונת קראון-הייטס שבברוקלין.

הרגשה מיוחדת במינה היתה לר' שלום-בער שעה שקיבל את המצה שמורה מידי הרבי בערבי חג הפסח, מידי שנה. תמיד השתדל, תוך כדי ההכנות לקראת ה'סדרים' ההמוניים, לנסוע אל כ"ק אדמו"ר, כדי לקבל בעצמו מידי הרבי את המצות שהיו מיועדות לחלוקה בקרב משתתפי הסדר הרבים.

"דאס איז פאר די אידן אין לאדיספול" (זה עבור היהודים בלאדיספול), אמר לו הרבי, ור' שלום-בער שאב ממלים אלה את הכוחות והחיות להמשך מבצעי התגים בעיירת הפליטים באיטליה.

בליל-הסדר היה ר' שלום-בער מסביר ליהודים, בקול נרגש, כי נפלה בגורלם זכות גדולה לחגוג את חג הפסח עם מצות שקיבלו מהרבי מליובאוויטש.

מאפיינת מאוד היתה השיטה בה נקט ר' שלום-בער, בנאומים הנרגשים שנשא בחגים, בעיר לאדיספול, כדי לקרב אל חיק היהדות את לבם של אלפי הפליטים מרוסיה.

ר' שלום-בער שילב בנאומיו מקורות בתורה, בחז"ל וסיפורים באגדה, יחד עם קורות חייהם היומיומיים של הנוכחים. בהכירו היטב את המנטליות של יהודים אלו, לא דיבר אליהם כפדגוג המוסר את שיעורו או נאום, אלא כאחד העם, בשפה פשוטה וצחה - השפה הרוסית בה שלט בשלימות. את המשלים והסיפורים המרתקים שסיפר להם היה ר' שלום-בער דולה מתוך בקיאותו הגדולה באלפי סיפורי צדיקים וסיפורי חסידים. בדרך זו, קיים ר' שלום-בער בפועל את גישתו של הרבי, שאמר במספר התוועדויות כי לקרב יהודי לתורה ומצוות קל יותר באמצעות סיפורי צדיקים, מאשר על-ידי ציטוט גמרא מסובכת או 'קצות החושן'...

עובדות אלו בלטו במיוחד לאור ההקשבה הדרושה של המשתתפים הרבים שהאזינו והקשיבו בסקרנות וכבוד לכל מילה שיצאה מפיו של ר' שלום-בער.

אכן, ר' שלום-בער היה גם סוחר טוב. הוא ניצל את כשרונותיו במסחר גם על במת הנאומים. תמיד בסוף כל נאום, וגם בשיחות פרטיות, היה מאחל לכולם כי בשנה הבאה, כשישבו הם במקומות מגוריהם, יוכל הוא להתאכסן אצלם ולאכול סעודות יום-טוב כשרות למהדרין.

פעמים רבות אירע, שלאחר נאומיו נגשו אליו יהודים נרגשים ביותר והבטיחו לו כי יוכל לבוא אליהם, מיד לאחר בואם לארה"ב, להתאכסן ולסעוד מזון כשר למהדרין.

ואמנם, עשרות בעלי תשובה, שומרי תורה ומצוות, יצאו מושפעים מלאדיספולי.

מקווה טהרה בלאדיספולי

עיירת לאדיספולי שוכנת על-יד הים. ים זה שימש שנים רבות כמקווה טהרה עבור אותן נשות ישראל בודדות בעיירה ששמרו על טהרת המשפחה.

למרות זאת החליט ר' שלום-בער כי ללאדיספולי דרושה מקוה-טהרה כשרה למהדרין. הוא אמר אז כי על-ידי בניית מקוה כשרה ומהודרת בגשמיות וברוחניות, יתוספו ויתרבו השומרים על חוקי הטהרה, והוסיף: לגבי חסידים דורך א טבילה אין מקוה דאוונ'ט זיך ונדערס.

בערך שנתיים טיפל ר' שלום-בער בבניית המקווה בלאדיספולי. התוצאה הסופית היתה: מקווה מפוארת

בכל הכוונים.

רעיון הבניה של המקווה התרקם סמוך לסוף התקופה של קליטת הפליטים באיטליה, בתקופה שכבר נפוצו שמועות מבוססות על פירוק מחנה הפליטים. למרות זאת החליט ר' שלום-בער לבנות מקווה חדשה בעיר, מתוך אמונה פשוטה ומסירות-נפש.

אגב, מקוה זו שבלאדיספולי היוותה כעבור זמן תחליף למקווה ישנה שפעלה בעיר בולוניה ונבנתה על-ידי רש"ב 20 שנה מקודם...

יד לאחים

הקהילה היהודית בלאדיספולי משכה אליה גם מיסיונרים נוצריים, שביקשו להעביר את הפליטים התמימים על דתם. הם לא בחלו בכול דרך בניסיונות שמד אלה, נקטו בשיטותיהם הידועות, חילקו חוברות תעמולה והחלו להעניק סיגריות אמריקאיות בחינם לכול המשתתפים בהרצאותיהם.

יום אחד, גילה ר' שלום-בער כי חוברות עם סיפורים מצוירים על אודות 'אותו האיש' מחליפות ידיים בין הפליטים.

חוצפתם של המיסיונרים לא ידעה גבולות, והם אף הרשו לעצמם להיכנס לחצר 'בית חב"ד', כדי לנסות ולעשות נפשות גם שם. ר' שלום-בער גירש אותם מהמקום בתקיפות, כשהוא מזהיר ומתרה בהם לבל יעזו להראות עוד את פרצופם במקום.

השליח הנודד לא הסתפק בגירוש המיסיונרים מחצר חב"ד, וכאשר חש כי המטיפים לשמד מגזימים

בפעולותיהם, לא היסט לחדור למקום שעשו להם למשכן ולהתנפל עליהם בצעקות רמות ובזעקות אימים שרע ומר יהיה גורלם, אם יעזו לצוד נפשות תמימות מקרב בני ישראל. ואכן, ר' שלום-בבער הצליח במלחמתו זו להפחית באופן ניכר את נזקיהם של אותם מיסיונרים.

בעקבות חב"ד

הצלחתה של תנועת חב"ד בקרב קהילת הפליטים היהודיים בלאדיספולי, הביאה ארגונים יהודיים נוספים לעירבמטרה לקרב אליהם את יוצאי רוסיה. הם החלו לקיים פעילויות שונות למענם, אם כי אלה לא הגיעו בהיקפן ובאיכותן לפעילויותיה של חב"ד.

בשלב זה שאל ר' שלום-בבער את הרבי, ונענה שדווקא טוב הדבר שגם ארגונים נוספים רואים לעצמם חובה לפעול בקרב היהודים הללו ומי יתן ואכן יפעלו ויוסיפו בזה כהנה וכהנה!

יחד עם זאת חשוב להוסיף, כי כאשר ניסו חוגים אלה להתהדר כאילו הם אלה הפועלים למען היהודים בתחנת המעבר בלאדיספולי, ולנגח על-ידי כך את חב"ד, מזה על כך הרבי בתוקף בשיחת-קודש ובביטויים חריפים, כשהוא מעלה על נס את מסירות נפשם של העוסקים האמיתיים במלאכת קודש זו, לעומת הנמושות שברחו בחגים לנוח בבתייהם, ולא נקפו אצבע לטובת אותם פליטים (שיחת יר"ד שבט תשל"ז).

ימי המועדים והחגים היוו זמן מיוחד ומרגש עבור אלפי היהודים, פליטי בריה"מ בעיר. ההכנות הכרוכות בחגים הורגשו גם אצל רוב סוחרי ובעלי החנויות הגויים שבעיר - עיר קטנה בת 40 אלף תושבים - זאת כאשר

עשרת אלפים יהודים ממלאים את העיר ופוקדים את תנויותיה.

כשמדברים על רושם ועל קידוש-השם בעיר, מעניין לציין את צורת ההכנות לקראת חג הסוכות. בכל שנה הקים ר' שלום-בער סוכת ענק שהכילה בתוכה 2000 נפשות. מיותר להבהיר כי סוכה כה גדולה דורשת הרבה סכך. לשם כך גייס ר' שלום-בער את בניו ומספר יהודים נוספים לעזרה, כשבידהם מגלים גדולים לקטיפת עלי תמר, הגדלים בכיכר העיר.

בשעת תלישת הענפים נוצר במקום פקק תנועה גדול של מכוניות, ובעליהן נעצרו להביט בקוטפי העלים הלובשים ציציות, חבושים בכיפות ומעוטרים בזקנים, העומדים באמצע של הכביש וקוטפים 'סכך' לחג הסוכות.

בנוסף להתעסקותו הקבועה בהכנות לחגים, פעל ר' שלום-בער, במשך עשרות שנים, לסדר עריכת בריתות של אאע"ה ליהודים, בני כל הגילים, מפליטי רוסיה.

חלק נכבד של ההכנות לברית המילה - מלבד מציאת מוהל והטסתו ממילאנו לרומא - היה כרוך בשכנוע ארוך להסכמתם המלאה של שני הורי הילד, כדי לקיים את מציצת דם הברית, דבר שכשלעצמו פשוט הוא אפילו אצל רבים מהיהודים שאינם שומרים תורה ומצוות. ואכן, 'אסון' הוא לגבי הרבה מיהודי ברית-המועצות שלא התרגלו לקיים מצווה זו במשך למעלה משבעים שנה תחת שלטון הקומוניסטים.

בהיותו בעיר לאדיספולי פעל ר' שלום-בער גם בקרב היהודים פליטי איראן שמאות מהם באו - במהלך השנים תש"מ-תש"נ - לאיטליה ודאג להבאת אברך דובר פרסית, הרב מיכאל נמדר שיח' ממילאנו, לקראת החגים. הרב

נמדר פעל ועסק במרץ, והשקיע מממונו לפעולות שונות ולהפצת המעיינות בקרב פליטי איראן, עד להבאת שלוח קבוע של הרבי, שפעל להפצת היהדות בקרב יהודים אלו.

ר' שלום-נער בעת ברית-מילה

שליחות ברוסיה

עם נפילת מסך הברזל, הקיץ הקץ על תפקידה של לאדיספולי כעיירת מעבר. הפליטים חדלו לפוקדה, זרם היהודים היוצאים גבר ופנה כמעט כולו למדינת ישראל.

כך יכול היה הרב ביסק, שליח חב"ד בלאדיספולי לעזוב את העיירה האיטלקית וכך נמכר המקווה במקום כדי להשתמש בכספים שהתקבלו בעבורו להקמת מקווה חדש בבולוניה וכך גם הסתיימה תקופה בחייו של ר' שלום-בער.

אבל לא איש כר' שלום-בער ישקוט על שמריו, לא אדם כמוהו יחפש לו מנוחה על זרי הדפנה והוא לא יכל לשאת את המחשבה שעליו להתנתק מאחיו, יהודי רוסיה.

כעבור זמן קצר מצא רבי שלום-בער פרידמן נתיב חדש של מצוות. באותה תקופה החלו להישלח שליחים לערים השונות ברוסיה, ור' שלום-בער היה החלוץ לעזרה, בגוף ובממון, לאותם שליחים.

אם לא לאדיספולי - אז נוסעים למוסקווה, לקייב ולחרסון. מתוועדים עם תלמידי הישיבה, לוקחים אותם ל'אוהל' בעיירה ליובאוויטש, האדיטש, נעזין, רוסטוב ומעזיבוז', ומראים להם, הלכה למעשה, כיצד חסיד שובר

ר' שלום-בער ליד הציון של כ"ק אדמו"ר הרשי"ב ברוסטוב

ר' שלום-בער בחברת חסידיו חב"ד במוסקבה

קרח מעל אגם קפוא ויורד לטבול, טרם כניסתו אל הקודש.

במיוחד נודעה לו חיבה מיוחדת לעיר דנייפרופטרובסק, שם הזמינו השליח, רבה הראשי של העיר, הרב שמואל קמינצקי, לבוא ולערוך את סדרי הפסח "כמו בלאדיספול".

ואכן, ר' שלום-בער היה מגיע לעיר - ולא רק בפסח - ופועל שם בהתלהבות שכל-כך אפינה אותו.

ברוסיה עסק גם בשליחויות נוספות. כך, למשל, פעל והשתדל לסייע בהצלת ספריית רבותינו-נשיאנו השבויה בספריית לנין, ולשם כך ניצל קשרים רבים ושכנע את שלטונות המדינה לאפשר לו להופיע בטלוויזיה הרוסית הציבורית אודות החשיבות שבהתזרת הספרים למקומם הטבעי - ספריית הרבי מליובאוויטש ב-770.

ר' שלום-בער בחברת הרב שמואל קמינצקי (שלישי מימין) בהתנוועדות כ"ד טבת ה'תשנ"ה בדנייפרופטרובסק

ר' שלום-בער בריקוד חסידי בעת ההתוועדות שהתקיימה
בדנייפרופטרובסק

התקשרות

איש חסיד היה ר' שלום-בער ומקושר בכל נימי נפשו לכ"ק אדמו"ר. מלבד התייצבותו הבלתי-נלאית לקיום מבצעי הקודש והוראותיו הקדושות של הרבי, לא החמיץ ר' שלום-בער הזדמנות כדי לנסוע לחצרות קודשנו ולהסתופף בצל כ"ק אדמו"ר.

פעמים רבות במהלך השנה, היה ר' שלום-בער, מגיע ושוהה במחיצת הרבי. גם כשהיה מגיע לניו-יורק לצורך עסקיו, נהג לקבוע את סדר-יומו ופגישותיו העסקיים לפי המתרחש ב'בית חיינו'.

כל רגע פנוי שהיה בידו נוצל לשהות ב'בית-חיינו', בתפילות, בחלוקת הדולרים ובהתוועדויות של הרבי. בימי דפגרא ובשבתות בהן לא התקיימה התוועדות של כ"ק אדמו"ר נהג לשבת ולהתוועד בהתוועדויות חסידים.

מעולם לא חיכה ר' שלום-בער להזמנות או לתוארים מיוחדים, כדי לגשת ולמלאות את משימתו הקדושה של הרבי.

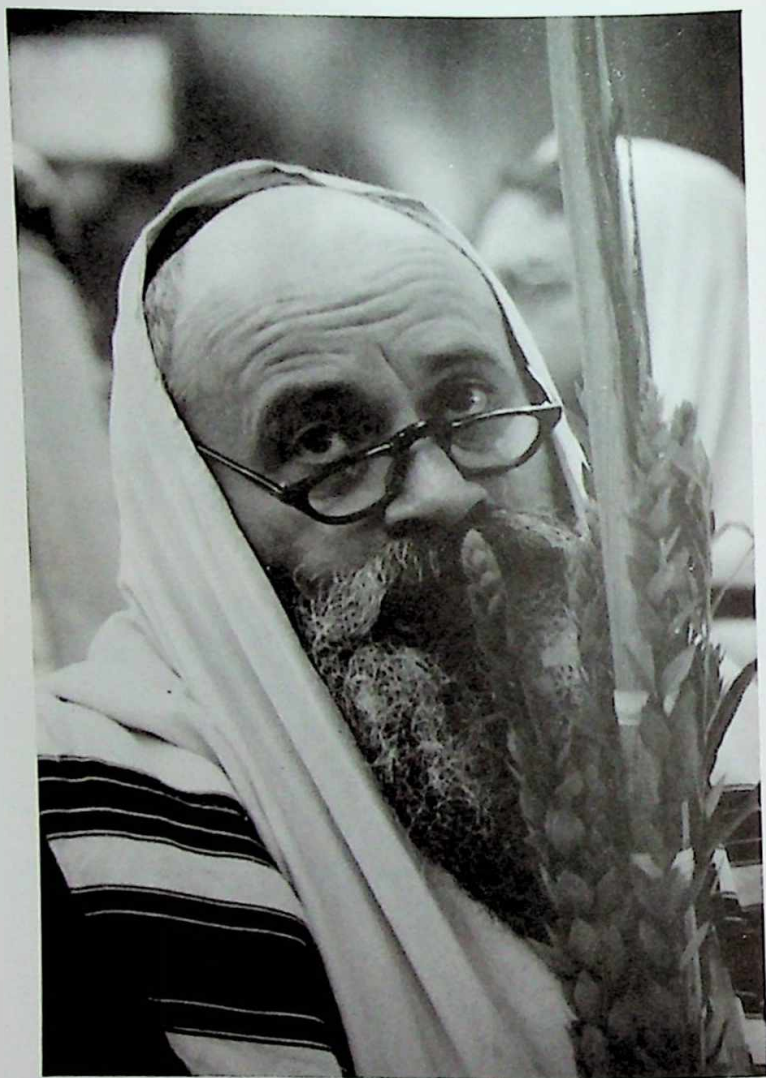
זמן רב לפני שיחתו הקדושה של הרבי על מבצע 'שליח עושה שליח' זכה ר' שלום-בער לגילוי מילתא נפלא ומרגש מאת הרבי, בצורה ישירה: היה זה ב'יחידות', בשנת תש"מ, לרגל הבר-מצוה של בנו ארי' לייב שי'.

במחיצת כ"ק אדמו"ר נשיא דורנו

שליח ציבור במניין כ"ק אדמו"ר, בתפילת שחרית של חג הסוכות

מביט אל הקודש

ר' שלום-בער כשליח ציבור בתפילת הושענות ב-770. מימין: כ"ק אדמו"ר
נשיא דורנו

ר' שלום-בער עם בנו ר' אריה-לייב ביכוס של ברכה

בהתוועדות חסידים ב-770

בסוד שיח: עם הרה"ח אברהם ליפסקר, ראש ישיבת 'תפארת בחורים'
במוריסטון, ניו-ג'רסי

בתקופה ההיא נהג ר' שלום-בער להתענות תעניות בה"ב. כשנמסרו דברים אלו לרבי, בעת ה'יחידות', פנה הרבי לעברו ואמר לו: "איך דארף האבן גיזונטע שלוחים ווס זאלן פארן קיין מילנו, רוים און בולוניה..." המסר היה ברור: ר' שלום-בער היה 'שליחו הנודד' של הרבי באיטליה. תביעתו של הרבי ב'יחידות' פעלה עליו והגבירה את פעולותיו והתעסקותו במבצעי הרבי בערי איטליה ובכלל.

ר' שלום-בער זכה מהרבי להתייחסויות רבות. הוא זכה לקבל תשובות רבות מכ"ק אדמו"ר לשאלותיו השונות, ובעזבונו נותרו רבות מהן.

להלן חלק מהתשובות שזכה ר' שלום-בער לקבל:

כמפורסם כעצת

הרבא"ג בכל הנ"ל

אזכיר עה"צ

מצו"ב לצדקה שם.

וכל המבורך מתברך כו'.

אזכיר עה"צ לכהנ"ל

מצו"ב לסדרים הנ"ל שמורה

(1) ימשיכו לדור במילאן,

בהצלחה ומתוך שמחה וטוב לבב.

(2) המצו"ב לצדקה באטליא.

(3) ידבר בזה עם עסקני אנ"ש שי' שבמילאן,

כיון שלכאורה קשה הדבר.

אזכיר עה"צ

ויהא בהצלחה רבה,
ואשרי חלקם וגדול זכותם
אזכיר עה"צ.

דוח על לדיספולי ואם להיות שם יומים
הבאים
נת' ות"ח תח'
על הבשו"ט
ואולי כל בב' שי'
אזכיר עה"צ
לכהנ"ל ויבש"ט

בגארגנטי הרגילה
כיו"ב - כדאי אעשה כן
והשם יצליחו
אזכיר עה"צ

וועגן אפעכאציע פוין שבח בן חייה
כעצת רופא
ידיד
בדיקת התפלין
אזכיר עה"צ

ות"ח
כן יבש"ט
תכה"י.
אזכיר עה"צ

כעצת הנהלה
נוהגים בכיוצא בזה שמזמינים
להוטל שבשכונתינו וכיוצא בזה
הרי דירתם במלון

כמפורסם

כעצת ההנהלה

אזכיר עה"צ

באם אין חשש כלל שימשיכוהו

בזה

נכון

כעצת רב

מורה הוראה

בפועל

אזכיר עה"צ

ויהא בהצלחה רבה

וכן יעשה

גם להבא

אזכיר עה"צ

נת' ות"ת על הבשו"ט

להחזיר המצו"ב

כהוראת הרב"ג שי'

בזה

אזכיר עה"צ

מצו"ב לצדקה במילאן.

ואזכיר כל השמות עה"צ לכהנ"ל

כפי שיתדבר עם עסקני

אנ"ש שי' באטליא

ויהא בשטומו"צ.

ת"ח ת"ח על כל הבשו"ט

כן יבש"ט תכה"י.

לשאלתו ע"ד ... -
ידורו כאורח בני ישראל שי'
חיים נורמאלים מבלי "להתערב"
מצדס, וה' כטוב לפניהם
ינהלם.
לצדקה שם,
אזכיר עה"צ

אבער דארט האטי ער ניט בכלל חברים
לכן לא כדאי במילאן
קדימה לנ.י. (או סביבותי')
-כיון שכאן נמצאים ומבקרים
כמה ממילאן לעתים קרובות.
אזכיר עה"צ

למטה אצבעו שני
 וכל המדיק למטה כן
 אצבעו עתה אצבעו
 לצד אצבעו הן שניה

לית אמת אמת
אמת אמת

ואולי כן כן

אמת אמת
 היתה אמת אמת
 אמת אמת

אמת אמת
 אמת אמת

אמת אמת אמת
 אמת אמת אמת
 אמת אמת אמת

אמת אמת אמת
 אמת אמת אמת
 אמת אמת אמת

אמת אמת אמת
 אמת אמת אמת
 אמת אמת אמת

1991/1992 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 1096 1097 1098 1099 1100 1101 1102 1103 1104 1105 1106 1107 1108 1109 1110 1111 1112 1113 1114 1115 1116 1117 1118 1119 1120 1121 1122 1123 1124 1125 1126 1127 1128 1129 1130 1131 1132 1133 1134 1135 1136 1137 1138 1139 1140 1141 1142 1143 1144 1145 1146 1147 1148 1149 1150 1151 1152 1153 1154 1155 1156 1157 1158 1159 1160 1161 1162 1163 1164 1165 1166 1167 1168 1169 1170 1171 1172 1173 1174 1175 1176 1177 1178 1179 1180 1181 1182 1183 1184 118

$$\frac{1}{\sqrt{2}} \begin{pmatrix} 1 & i \\ 1 & -i \end{pmatrix}$$

תְּצַוֵּה אֶת הָעָם לֵאמֹר (אִם סָדִיקָא)
 - כִּי יִשְׁכַּח / וְאִם יִשְׁכַּח וְאִם יִשְׁכַּח
 כִּי יִשְׁכַּח / וְאִם יִשְׁכַּח / וְאִם יִשְׁכַּח
 אֵלֶיךָ

מסמך זה קרוי

χ^2 4 (112) 1-
 (1) 2 (105) 1-1

10. 1000 2/5

19(11) 23(20)

370 254

מנצח
דוד הסאח
אברהם בן-משה
אברהם בן-משה

כדי להבין את המושגים
הנ"ל, נראה כי

י'דא בעלמ'ן

אניש דעם
גאנצן וועג
די שטח

דער פארשטיי
וויסן די שטח

די שטח

15.11.11

مکملہ

סוף דבר

בג' תמוז התשנ"ו, בדיוק ביום השנה ה-72 לשחרורו של האדמו"ר הרי"ץ מכלא שפארלקה שבלנינגרד, ביקר ר' שלום-בער בפעם האחרונה ב'בית חיינו - 770'.

זמן קצר לאחר שחזר לאיטליה, נפל ר' שלום-בער למשכב שממנו לא קם. ליבו אמר לו לקום ולנסוע לארץ-ישראל, שם עשה את הימים האחרונים לחייו, ונפטר ביום י"א באלול התשנ"ז. הוא נטמן בחלקת חב"ד שבהר הזיתים בירושלים. על קברו הוקמה מצבה, עליה נכתב:

"פ"נ

אבינו היקר עטרת ראשנו

ראש וראשון

לכל דבר שבקדושה

אוהב שלום ורודף שלום

ר' שלום דובער

בהר"ר ישעי' ז"ל

פרידמן

מסור וקשור

בחבלי עבותות אהבה

לכ"ק אדמו"ר מה"מ

במבצעיו הק' פעל ועסק במרץ

למען הרבצת התורה והיהדות

בריבוי מקומות בעולם

ודאג לכל יהודי
 מתוך אהבת ישראל אמיתית
 ובסבר פנים יפות
 נפטר י"א אלול תשנ"ו
 בירושלים עיה"ק ת"ו
 תנצב"ה

ר' ישעיה ור' אריה-לייב, בנוי של ר' שלום-בער, לצד המצבה על הר-הזיתים

ספר זה מוקדש
לעילוי נשמתו
של אבינו מורינו
ר' שלום דובער
בהר"ר ישעי' ז"ל
פרידמן
ת.נ.צ.ב.ה.

